

Acta Politica Polonica

nr 2/2020 (50)

**(dawne Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego
Acta Politica)**

Rada Naukowa

Fulvio Attinà, University of Catania; Urszula Chęcińska, Uniwersytet Szczeciński; Charles Elworthy, Oxford University; Tengiz Iremadze, New Georgian University; Artur Kopka, Europa-Universität Viadrina; Henri Menudier, Sorbonne Nouvelle; Partha Pratim Basu, Jadavpur University; Walter Rothholtz, Babeş-Bolyai-Universität Klausenburg; Janusz Ruszkowski, Uniwersytet Szczeciński; Bogdan Szajkowski, University of Exeter; Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński; Andrzej Stelmach, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza; Konstanty Adam Wojtaszczyk, Uniwersytet Warszawski

Redaktorzy naukowi

Małgorzata Kamola-Cieślik, Katarzyna Zawadzka-Witt

Redaktor numeru

Małgorzata Kamola-Cieślik, Katarzyna Zawadzka-Witt

Redaktorzy tematyczni

lista dostępna na stronie www.wnus.edu.pl/ap

Redaktor statystyczny

Andrzej Dąbrowski

Redaktorzy językowi

Język polski – Anna Ciciak

Język angielski – Michał Zagrodzki

Język niemiecki – Dorota Sośnicka

Recenzenci

lista dostępna na stronie: www.wnus.edu.pl/ap

Korekta

Anna Ciciak

Skład komputerowy

Maciej Umiastowski

Adres redakcji

71-004 Szczecin, ul. Krakowska 71–79; e-mail: app@usz.edu.pl

Wersja papierowa czasopisma jest wersją pierwotną

Elektroniczna wersja czasopisma jest dostępna na stronach: www.ap.whus.pl, www.wnus.edu.pl/ap

Streszczenia opublikowanych artykułów są dostępne online w międzynarodowej bazie danych The Central European Journal of Social Sciences and Humanities <http://cejsh.icm.edu.pl>

Pełne wersje opublikowanych artykułów dostępne są w bazach: CEEOL i Bazhum

© Uniwersytet Szczeciński 2020

ISSN 2451-0432 (1640-6818, 0867-0617)

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU SZCZECIŃSKIEGO

Wydanie I. Ark. wyd. 8,0. Ark. druk. 6,75 Format B5. Nakład 64 egz.

Spis treści

Przemysław Łukasik	
Memory as a soft power: A case of Polish-Lithuanian dialogical memory	5–19
Justyna Salamon	
Wpływ instytucji kulturalnych na społeczność muzułmańską i hiszpańską	21–32
Zbigniew Danielewicz	
Inkluzywne nurty dojrzałej teologii politycznej Jürgena Moltmanna	33–44
Krzysztof Kaczmarek	
Europeizacja okołoakcesyjna Finlandii	45–54
Zbigniew Werra	
Pedagogika strachu i kary jako narzędzia katynizmu w procesie destrukcji życia społeczno-politycznego	55–63
Mateusz Bartoszewicz	
Rama interpretacyjna „pandemii COVID-19” a wybrane zasady propagandy politycznej – propozycja zestawienia zakresu użyteczności	65–74
Ágnes Klein, Éva Szederkényi	
Celebrating school remembrance days “rebooted”	75–86
Éva Márkus	
Kurze Geschichte der deutschsprachigen PrimarschullehrerInnenbildung in Ungarn	87–95
Olga Łozińska	
Ruch „Sardynek” we Włoszech	97–108

Memory as a soft power: A case of Polish-Lithuanian dialogical memory

PRZEMYSŁAW ŁUKASIK
PH.D. ASSISTANT PROFESSOR

ORCID: 0000-0003-2358-9770
Pedagogical University Cracow, Political Studies Department
email: przemyslaw.lukasik@up.krakow.pl

Keywords: Polish-Lithuanian relations, politics of memory, dialogical memory, soft power

Abstract By the concept of dialogical memory we understand the process of creating transnational memory in the course of complementing individual national memories. In the opinion of its inventor, the German memoryologist Aleida Assmann, dialogical memory is particularly important for the nations with a difficult past. A responsible and empathic narration of a shared history can lay the foundation for a normal relationships in the future. The purpose of the article is to analyze the phenomenon of dialogical memory as exemplified by the Polish-Lithuanian debate on the common past and its impact on the current political relations. In recent times we can observe the organized anniversary celebrations by the governments of both countries related to the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth, a common state that existed between the 16th and 18th centuries. A special historical celebration took place in Vilnius in November 2019. With the participation of the delegations from Poland, Belarus and Ukraine, the remains of the heroes who took part in the anti-Russian January Uprising in 1863–1864 were buried with honours. These celebrations mark a characteristic change that took place in the Lithuanian politics of memory in relation to the assessment of the traditions of the common Polish-Lithuanian state. A community of interests in the sphere of security, economy, and politics is deepening this process. Membership in the European Union and the Atlantic Pact are platforms joining Poles and Lithuanians in the 21st century. This membership provides opportunities for both states to cooperate and develop common interests and values. Common neighbourhood with the Russian exclave in Kaliningrad and a sense of threat from Russia deepens mutual Polish-Lithuanian understanding.

Pamięć jako miękka siła na przykładzie polsko-litewskiej pamięci dialogicznej

Słowa kluczowe: stosunki polsko-litewskie, polityka pamięci, pamięć dialogiczna, miękka siła

Abstrakt Pod pojęciem pamięci dialogicznej, w toku uzupełniania indywidualnych pamięci narodowych, rozumiemy proces tworzenia się pamięci transnarodowej. Zdaniem twórczyni tego pojęcia, niemieckiej pamięciolog Aleidy Assmann, pamięć dialogiczna jest szczególnie ważna dla narodów z trudną przeszłością. Odpowiedzialna i empatyczna narracja o wspól-

nej historii może bowiem stanowić podstawę normowania przyszłych relacji. Celem artykułu jest analiza zjawiska pamięci dialogicznej, na przykładzie polsko-litewskiej debaty na temat wspólnej przeszłości i jej wpływu na aktualne stosunki polityczne. W ostatnim czasie możemy obserwować organizowane przez rządy obu krajów obchody rocznicowe związane z historią Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wspólnego państwa istniejącego między XVI a XVIII wiekiem. W Wilnie w listopadzie 2019 roku odbyła się specjalna uroczystość historyczna – pochowano z honorami szczątki bohaterów, którzy wzięli udział w antyrosyjskim powstaniu styczniowym w latach 1863–1864. Wzięły w niej udział delegacje z Polski, Białorusi i Ukrainy. Uroczystości te wyznaczają charakterystyczną zmianę, jaka dokonała się w litewskiej polityce pamięci w kwestii oceny wspólnego, państwa polsko-litewskiego, dziedzictwa. Proces ten pogłębia wspólnota interesów w sferze bezpieczeństwa, gospodarki i polityki. Członkostwo w Unii Europejskiej i Sojusz Północnoatlantyckim to platformy łączące Polaków i Litwinów w XXI wieku. Członkostwo to daje obu państwom możliwość współpracy i rozwijania wspólnych interesów i wartości. Wspólne sąsiedztwo z rosyjską eksklawą w Kaliningradzie i poczucie zagrożenia ze strony Rosji pogłębia wzajemne polsko-litewskie zrozumienie.

Text structure, research method, research questions

The article consists of two parts. In the first part I will present the process of shaping dialogical memory. To this end the relations between history and cultural memory as well as the politics of memory in the scientific discourse will be discussed. The next part is the description of the contemporary Polish-Lithuanian relations. Subject here will be the transformations in the politics of memory of both countries, which are becoming factors in shaping a common dialogical memory.

The scientific methods that I will use are the historical method and the comparative method. Using these methods I refer to the analysis of available data, including: the opinions expressed in the discourse of historians and memoryologists on the relationship between history, memory, and historical policy, the statements and interviews with the Polish and Lithuanian politicians, the changes in historical discourse, the curricula, and the opinions of both nations expressed in the opinion polls.

The main research questions are:

How is historical memory becoming an instrument of the soft power of the state? What is the turn in the Polish-Lithuanian politics of memory in the recent 30 years and what role does the history of the First Polish Republic play in it? What factor is Russia in the Polish-Lithuanian politics of memory? Are these changes an expression of the shaping of the Polish-Lithuanian dialogical memory?

Soft power

The inventor of the concept of soft power is an American political scientist Joseph Nye. Nye worked in the administration of American presidents Jimmy Carter and Bill Clinton. He was also co-author of the theory of interdependence in international relations, which he developed together with Robert Keohane. In his analysis of international relations, he believed that countries fighting

for survival and increasing their power should focus on cooperation, not rivalry. This was due to Nye's faith as a neo-liberal in values such as the development of democracy, human freedom and equal opportunities, as well as to the noticeable growing interdependence in international relations (Nye, 2017).

The genesis of the concept of soft power is associated with the search for non-material resources of strength. British historian Paul Kennedy in his book *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000* announced in 1987 the end of the US superpower (Kennedy, 1994). The reason for the fall of the American superpower position, as with other powers in history, was supposed to be the „excessive imperial extension” of US influence. Nye, disputing with the British historian, wrote a book *Bound to lead. The changing nature of American power* (Nye, 1991), in which he pointed out that in order to maintain the American power, modifications involving the skillful use of „hard power” and „soft power” were necessary. Before the American political scientist employed the concept of soft power, other thinkers also tried to address these issues. Pierre Bourdieu wrote about symbolic violence, Max Weber about authority categories, Michel Foucault about a disciplinary device, and Jürgen Habermas about communication.

According to the theory of international relations, countries seek to pursue their strife with other countries that also aspire to increase their power. The strength of the state is an ability to impose its will on others, or at least defend itself against the imposition of will. According to Nye, the hard power of the state is clearly determined by the tangible resources such as population, territory, raw materials, economy, and army. Hard power is the so-called first face of power that allows states to achieve goals through coercion or bribery.

According to Nye, Americans learned about hard power restrictions when the United States lost the Vietnam War. The country, deprived of a long-term strategy and skilful leadership, was doomed to failure. According to the political scientist, after the collapse of the USSR, in the new geopolitical reality Americans should develop a cooperative force, i.e. a soft force expressed in establishing agendas, persuasiveness, and attractiveness (Nye, 2012). Nye referred to the opinions of the 18th-century Scottish philosopher David Hume, who believed that no man is strong enough to achieve his goals alone.

The war that the United States began in 2003 with Iraq was to prove that sometimes hard power destroys soft power. That is why in 2004 another book was published that introduced the concept of „smart power” understood as an ability to combine resources of hard and soft power into effective strategies. Nye also made an in-depth analysis of the concept of smart power itself. He emphasized that success in the operation of soft power depends on the attitude of the other party and the level of credibility of the state. The sources of soft power are to lie in the culture, political values, and foreign policy of the state reaching for them.

However, Nye pointed out that the tool of soft power was in the hands of civil society, not the government. What creates positive attractiveness of the society is, among others, the same attitude towards values, e.g. charity, competence, beauty. In a situation of constant information flow, the key issue is the fight for attention and recognition. In this context, Nye wrote about the

need for: everyday communication, strategic communication, and the role of public diplomacy. The final victory in this competition is to be achieved by those countries which prove to be the most credible. Thus, the narration of the state becomes a currency of soft power, Nye argues (Nye, 2012).

The case of the contemporary Lithuanian-Polish relations shows how the historical narrative of the state can be used as a currency of soft power. In addition to the community of political and economic interests and security (classified as hard power), but with large cultural and linguistic differences (Poles are Central European Slavs, while Lithuanians belong to the Baltic States emphasizing their cultural ties with Scandinavia), their common history becomes an important capital for the future bilateral relations. However, the path leading to Lithuanian-Polish dialogical memory was long and bumpy.

History and memory

When discussing the impact of the memory of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the contemporary Polish-Lithuanian relations, it is necessary to recall issues related to the relationship between memory and history, cultural memory, and politics of memory.

Historical memory is a form of memory referring to the past of a social group (Stobiecki, 2018). It consists of sets of ideas about the past and forms of commemoration. Among researchers, the relationship between memory and history can be divided into three groups. The first of them sees memory and history as the opposites. Memory is individual, subjective, emotional, difficult to verify. History, on the other hand, is collective, objective, and verifiable by sources. According to sociologist Barbara Szacka, history is an academic and scientific discipline, and memory is a collection of images of the past held by the members of a given community, including a number of cultural products created within the group and serving to be remembered (Szacka, 2006).

The second group, represented by Jacques Le Goff, among others, thinks that memory and history are in a relationship. The famous medievalist in his book *Memory and history* showed the development of collective memory from oral transmission to electronic memory. According to Le Goff, before a magazine was written, oral communication served to preserve collective memory and thereby strengthen its identity based on myths (myth of the beginning, family prestige seen in genealogies), but also on practical knowledge (Le Goff, 2007). Therefore, memory was an essential element of collective identity, concluded the French historian. According to Le Goff, the history after World War II is the history of ordinary man. The new history does not respond to the needs of nations and is not a teacher of life, but becomes part of the search for identity (Le Goff, 2007). "History is a kingdom of inaccuracies and imperfections", Le Goff argued. This is because history is not an exact science, it arises in dialogue, and does not restore, but reconstructs life (Le Goff, 2007).

The historian can also be included in the third group. For this group, historical memory is a kind of instrument of liberation from historiography, which is a form of imposing the image of the past. We also include here: Dawid Lowenthal – "memory does not preserve the past, but

adapts it to current conditions” (Lowenthal, 1985), Benedetto Croce – “every story is a history of the present” (quoted after: Le Goff, 2007), Marc Bloch – we understand the present through the past, and Hayden White – historiography is a literary work in which events are told and explained by the author. History seems to argue that a member of this group is a process of building it, which says more about today than yesterday.

Cultural memory and dialogical memory

The main theoreticians of cultural memory are the Germans: Aleida and Jan Assmann, and the French: Maurice Halbwachs and Pierre Nora. Sociologist Maurice Halbwachs wrote that memory develops along with the process of socialization (Halbwachs, 1969). Collective memory arises as a result of the interaction between individual feelings and memories that come from the thinking of individual groups. Culture, as Jan Assmann wrote, creates connective structures and connects contemporary society to their ancestors throughout history, creating a “symbolic world of meanings” (area of experiences, expectations). Cultural memory is thus formulated by storing relevant experiences and memories of the past and including them in the consciousness of the generations living in the present. The sense of belonging to the community of cultural memory consists of the legal order (community of rules and values), and the narrative order (community of memory of the past) (Assmann, 2008). Communicative memory is a memory that man shares with his contemporaries. After the passing of witnesses to history, events from the past live as cultural memory in the consciousness of societies and at the same time as the subject of the historian’s research. Certain points from the past, according to Assmann, are recorded and transformed into a sacred myth (Assmann, 2013). The cultural memory includes storage memory and functional memory. With the help of those instruments the community selects from among all the events of the past those most important for it: historical facts, museums, monuments or school textbooks (called products of functional memory culture) (Assmann, 2013). In the 20th century, a new ethical dimension of memory appears in the context of the totalitarian victims. The order to remember (“One must not shirk the past”, Assmann, 2013), to mourn and remember not only one’s own victims, appeared in the writings of, among others, Hanna Arendt and Karl Jaspers.

According to Aleida Assmann, the culture of remembrance does not obscure the future by focusing on the past, but is an important element of transformation through responsibility and empathy. Assmann pointed out that the shared memory of victims and perpetrators gives better results for future relations between nations than shared forgetfulness. At the same time, she expressed concern for the asymmetry of memories in which, for example, for the Germans it were Jews, not Poles, who were victims of national socialism and World War II. A similar asymmetry in memory was noticed between Eastern and Western Europe when it came to commemorating the victims of Nazism or communism. She recognized the pursuit of Europeanization of national memories, i.e. their mutual complementation, with the goal and challenge of the present. According to Assmann, shared transnational memory should therefore have the character of a dialogic memory (Assmann, 2013).

Geschichtspolitik/Politics of memory

This concept was supposedly introduced in 1986 by Christian Meier. The terms used as synonyms are “politics of memory” or “policy towards the past”. The term “*Geschichtspolitik*” is usually critical, while the other two terms are regarded as positive or neutral. *Geschichtspolitik* is usually understood as an instrumental treatment of history for achieving political goals. It is consciously supporting the memory of specific events and characters. Four groups of tools are used to implement *Geschichtspolitik*: management of public space in the public and material dimension (monuments, holiday calendar), operation of memory institutions (archives, libraries, museums), education, upbringing, and science (central education standards, school coercion), justice (settling the past by identifying and punishing those responsible, e.g. for crimes against the Polish nation) (Ruchniewicz, 2016).

According to Anna Wolff-Powęska, there are 3 levels of remembering: individual, socio-communicative (individuals among themselves), cultural and institutional (institutions of private and public culture) (Wolff-Powęska, 2008). The mechanism of memory policy is also falsification of history or forgetfulness. Aleida Assmann also talked about 5 strategies of repression: consciousness or the compensation process (Hans Frank in the Nuremberg trial said that Germany suffered so much pain during the post-resettlement that it had long repented of their war crimes), externalization (the Nazis, not Germans were guilty), exclusion (deliberate repression of a specific experience) or distortion (in the family relationships Germany is more a victim than a perpetrator) (Assmann, 2009).

Poland and Lithuania today

The year 2018 was a special moment for Poland and Lithuania. Both countries celebrated the round anniversary of independence (Lithuania 16 February 1918, Poland 11 November 1918). However, the centenary of the independence of both countries was not celebrated in a completely carefree atmosphere. Linkevičius, the Lithuanian Foreign Minister, in an interview with *The Economist* said: “We can never be relaxed” (quoted Charlemagne, 2018). He meant the threat from Russia, which on the one hand is an aggressor in Ukraine, and on the other has a powerful war arsenal in a neighbouring exclave in Kaliningrad. The country’s security will be guaranteed by the membership in NATO and the presence of 1,200 Alliance soldiers in Lithuania, mainly the Germans. Opinion polls conducted at the request of the Ministry of Foreign Affairs in December 2017 indicated that for the inhabitants of Lithuania the main threat comes from Russia and Belarus (Opinion polls, 2018). Lithuanians expressed also their belief that foreign policy and diplomacy as well as close cooperation with the Baltic States and Poland contribute to their security. In 2015 Lithuania opened a terminal accepting liquefied gas to diversify its gas supplies. As a result, the country’s imports from Russia cover only 30% of its annual demand for this raw material (previously it was 100%). In connection with the outbreak of the conflict in Crimea, Lithuania also regularly increases its expenditure on armaments (from 0.88% of GDP in 2014 to 2% of GDP in 2018). In 2015 Lithuania also introduced a mandatory nine-month military service.

The factor hindering the development of the country is the outflow of young educated people abroad and the aging of the society (Pew Research Center, 2017). In 2015 330 thousand Lithuanians, or 10% of the country's population, lived in other EU countries. Lithuanian education, as many experts emphasized, needs to be reformed. The Lithuanian economy has not yet found its niche (it mainly exports machinery, textiles, and food) (FBI Factbook, Lithuania, 2020). Lithuania is usually associated with the Baltic Sea, amber, and basketball. Lithuania's main trading partners are Russia (15% of imports and 13% of exports), Germany, Poland, and Latvia, who account for over 40% of exports and imports. The strategic Polish-Lithuanian partnership is based not only on the common neighbourhood, the sense of threat from Russia and membership in the European Union and the North Atlantic Pact. Both countries are involved in the construction of the road infrastructure, electronic network synchronization, and strengthening of NATO's defense potential in the region. Poland, like Lithuania, although of course on a different scale, has a demographic problem related to low population growth, aging of the population, and migration of its inhabitants (among EU countries, Poles are the largest national group with higher education who live outside Poland). Poland's economic results are constantly improving. However, when it comes to comparing GDP per capita, Poles are still in the tail of the EU countries. Poles, like Lithuanians, are looking for their export goods. Exporting fruit and vegetables, in particular apples, and being a subcontractor for the German car production is definitely not enough (FBI Factbook, Poland, 2020). The country is mainly associated with the figures of Pope John Paul II, Lech Wałęsa, and Robert Lewandowski. The Warsaw government's goal is also to achieve energy independence. Poland opened a LNG terminal in Świnoujście, which can accept liquefied gas supplies, and initiated the Baltic Pipe construction project to enable the import of this medium from Scandinavia (Darasz, 2019). Poland would like to play the role of a leader in Central and Eastern Europe. An attempt to coordinate Poland's position with that of the other countries of the region as part of the so-called Intermarium group allows for more effective submission of certain projects on the EU forum. The community of interests, values, and a similar view of history are also promoted in the contemporary Polish-Lithuanian relations. The expression of this is the joint celebration of the anniversaries related to the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Linkevičius congratulates Poland on its Independence Day, 2018).

Historical policy in Polish-Lithuanian relations

In an interview with the Polish Radio, the head of the Lithuanian Parliament, Victor Pranckietis, reminded that the Polish-Lithuanian Commonwealth of 1569–1795 (a joint Polish-Lithuanian state), was the first example of a good regional cooperation between two states, not only on the military, but also political and cultural levels. "This union was an example of cooperation for the English and Scots. It is also an example of cooperation for many contemporary formats" (Akińczo, 2019). These words express a fundamental change in the way we view the common Polish-Lithuanian past in the last three decades. This change is symbolized by joint celebrations of important anniversaries such as 1 July, the anniversary of the act of the Union of Lublin signing,

and 3 May, the anniversary of the Constitution of 3 May 1791. A special historical celebration took place in Vilnius in November 2019. With the participation of delegations from Poland, Belarus, and Ukraine, the remains of the heroes who took part in the anti-Russian January Uprising in 1863–1864 were buried with honours. These celebrations mark a characteristic change that took place in the Lithuanian historical policy in relation to the assessment of the traditions of the common Polish-Lithuanian state. Admittedly, the President of Lithuania Valdas Adamkus during his visit to Poland in April 1998 said: “Lithuania and Poland retain the unique features of their historical and cultural heritage, at the same time being a kind of spiritual community, covering a large region of Central Europe” (Korzeniowska, 1999). However, the Polish-Lithuanian Good Neighbourhood Treaty of 1994, signed four years earlier, suggested that both nations should turn to the future and give up considering historical issues, leaving them to be historians.

The referral of cases to historians was primarily due to the difficult experience of relations between the two countries or a completely different interpretation of the shared history. Lithuanians expected Poles to recognize that in the years 1920–1939 they occupied Vilnius and officially apologize for that (Vilkauskaitė, 2013). The causes and consequences of the Polish-Lithuanian cooperation, which took the form of a dual state, a bi-confederation, ruled by the common monarch, were assessed differently. In striving to manifest their separateness, Lithuanians exhibited the earlier events in their historiography: the pagan times, the period of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages, and the period of the Lithuanian Republic 1918–1940.

The Polish-Lithuanian Union has been considered the “shameful card” by the Lithuanian historiography for a long period of the last 30 years. The Polish historians look differently at the history of the Union. According to Poles, the initiative to conclude a union was to come from the Lithuanian prince Jogaila (Polish Jagiełło) and was accepted by queen Jadwiga of Poland, the magnates and the middle class of Lesser Poland. According to the Lithuanians, the project of cooperation was put forward by the Polish side (the Polish historian Grzegorz Błaszczyk, reconciling both positions, wrote about a combination of circumstances which led to the signing of the agreement). The answer to the question of who was the initiator of the cooperation is important from a Lithuanian perspective, because it enables to show that it was an idea imposed by Poles, and Lithuania wished to remain separate. However, the last word on the Polish-Lithuanian question belonged to Jogaila. As an alternative, the Grand Duke of Lithuania could marry the daughter of Moscow’s prince Dmitry of the Don, Sophia (even a preliminary contract was signed which he eventually cancelled). According to the Polish historian Oskar Halecki, Jogaila preferred to be the Polish King than a Moscow’s vassal (Rachuba, Kiaupene, Kiaupe, 2009). The Krewo Treaty of 1385 introduced Lithuania into Catholic Europe, strengthened its prince’s power over the rest of the dynasty’s members, and defended it against the Teutonic Knights, thereby increasing the prestige of the state, satisfying the ambition of the ruler, and fostering the economic development (Lithuanian and Lesser Poland townsmen sought to conclude the agreement). The disadvantages of the agreement from a Lithuanian perspective were: political subordination to Poland, resistance of the Ruthenian and Orthodox peoples, cultural differences, and stereotypes. For Poles, the Union was an event that ended the Polish-Lithuanian feud over the influences in Russia, created

an alliance against a common enemy, i.e. the Teutonic Knights, laid the foundations for economic development and power, and justified the mission to Christianize the last pagan state in Europe. The Lithuanian historians emphasized that throughout the entire period of Polish-Lithuanian cooperation lasting four centuries, Grand Duchy of Lithuania strove to remain separate. Vytautas the Great, Jogaila's cousin and the *facto* Grand Duke of Lithuania, sought to obtain the crown just before his death. The transformation of a personal union into a new state, which initiated the creation of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1569, was, according to Lithuanians, the effect of a military threat from Moscow and the pressure on the last Jagiellonian dynasty member, Sigismundus Augustus, exerted mainly by the boyars, to incorporate part of the lands of the Grand Duchy of Lithuania into the Crown of the Polish Kingdom (Błachowska, 2009).

The Lithuanian historians emphasized reproachfully that the Polish-Lithuanian Commonwealth period is the time when Lithuania was perceived as part of Poland and a country embedded in the history of Poland (Eidintas, Bumblauskas, Kulakauskas, Tamosaitis, 2013). The Union of Lublin has established a common foreign policy, the general Parliament, and the equal rights of the Polish-Lithuanian nobility. The result was a complex identity expressed by the phrase *gente Ruthenus, natione Polonus* (of Russian origin, of Polish nationality). The Polish-Lithuanian identity was determined not by religion or nationality but by culture. At the end of the 18th century, the term "Pole" referred to a citizen of the Polish-Lithuania Commonwealth, but by definition it did not mean a person who speaks Polish and is Catholic. The voluntary process of Polonization of the inhabitants of Grand Duchy of Lithuania was a response to the attractiveness of Polish culture (Snyder, 2006).

The Polish-Lithuanian state paved the way for establishing a unique system which was the nobility democracy and then the election monarchy. The reasons of the collapse of the state in 1795, as seen by some Polish historians in the 19th century, included, besides some consequences of the union, the wars in the East, which weakened the state. The first synthesis of the Lithuanian history was created by Teodor Narbut in the first half of the 19th century – *The ancient history of the Lithuanian people*. The roots of the Lithuanian state were traced back to the 11th century, when the Lithuanian prince Kernus conquered Ruthenia Kryvitska on the upper Neris (Błachowska, 2009). The first political organisms, formed between the 11th and 13th centuries, were united after 1240 by Mindaugas. The creation of the Grand Duchy of Lithuania was to be the result of tolerance and diplomatic endeavours directed towards Ruthenians, who surrendered voluntarily to the Lithuanian power. Narbut emphasized that Lithuanians were ready to open to Western Christianity from the times of Gediminas. The Union was concluded with Poland rather than with Russia because it gave Lithuanians freedom and liberty. Narbut criticized Jogaila not for the existence of the Union but for the lack of strong hereditary power in both members of the Polish-Lithuanian state.

Emerging in the late 19th and early 20th century, Lithuanian nationalism rejected the Polish-Lithuanian Union of 1569, which was considered the surrender and killing of the Lithuanian culture and language. The Lithuanian intelligentsia began to build an ethnic autonomous Lithuania, reconstructing the Lithuanian language (using the Czech spelling to distinguish it from the Polish)

and proclaiming that the inhabitants of Vilnius are not Poles but Poles of Lithuanian origin (Snyder, 2006). Poles referred to these aspirations as a Lithuanian fad, and regarded Lithuanian as a dialect of the inhabitants of the former Grand Duchy. The key moment for the Polish-Lithuanian relations in the 20th century was the Lithuanians' rejection of the idea of renewing the state relationship between Poles and Lithuanians, suggested by the Polish leader Marshal Józef Piłsudski in 1919, as well as the territorial dispute over the Vilnius region. "The Poles formed a state trampling the interests of the nations with whom they shared the past, trying to impose their will on them", we could read in the opinions of the Lithuanian historians Jurate Kiaupene and Zigmantas Kiaupe. From a Lithuanian perspective, these big state ambitions, the demands of the Polish minority in Lithuania, and a distorted view of the history of the Grand Duchy of Lithuania was to be the cause of the Polish-Lithuanian tensions that resulted in the interwar dispute over Vilnius in the 20th century (Rachuba, Kiaupene, Kiaupe, 2009). The September defeat of Poland in 1939 and the recovery of the Vilnius region by Lithuania, passed on to it by the USSR, was a short-term success. Today, among the Lithuanian politicians, we can hear voices that history teaches us not to enjoy the failures of others – in relation to the defeat of Poland. However, were it not for the Molotov-Ribbentrop Pact, Vilnius would not be with Lithuania, others argue.

Think ahead, beyond the shadows of the past

On the occasion of the adoption of the agreement between Poland and Lithuania in April 1994, President Lech Wałęsa said in the Lithuanian Parliament that "Poles and Lithuanians are nations entangled in history". An American historian Timothy Snyder wrote that Poles in negotiations before signing the Polish-Lithuanian Agreement kept European standards: they did not mix diplomacy with history, did not conduct discussions in the spirit of apologizing for the historical sins (Snyder, 2006). They stated they had no territorial claims against Lithuania and recognized Poles in the Vilnius region as the Lithuanian citizens, but demanded respect for their cultural rights. At the same time, they did not apologize for the period of 1920–1939 when Vilnius's was part of Poland.

Poles, in their Eastern policy after 1989, decided to move their Eastern neighbours to the West, which meant to politically and permanently bring them out of Russia's influence. This policy expressed appreciation for the concept created in the 1970s in the circles of the periodical *Kultura* edited by Jerzy Giedroyc and Juliusz Mieroszewski. It assumed that the sovereignty of Poland, Belarus or Ukraine was a factor favouring Poland's independence, while the subordination of these countries to Russia threatened also with enslaving Poland.

A permanent element of the Polish-Lithuanian differences in the last quarter century is the issue of the status of the Polish minority in Lithuania (Żurawski vel Grajewski, 2016). There are 200,000 Poles living in Lithuania, representing nearly 7% of the country's population (according to the 2001 census, 234989 people declared Polish nationality). The minority is concentrated in Vilnius (around 100,000, 20%) as well as in the Vilnius (60%) and Šalčininkai (80%) regions. The rights of Poles in Lithuania are violated on several issues: spelling of names in official documents in accordance with the Polish spelling and grammar, the presence of the Polish language in the

public space (e.g. street names in two languages), availability and functioning of education in Polish. The problem is also the return of the property, taken away in Soviet times, to a Polish organization and manipulation of the boundaries of constituencies with the intention of breaking up the Polish votes (Nowak, 2017).

The history of relations between the Polish minority and the authorities in Vilnius had also difficult times. The Polish national minority in Lithuania behaved in a disloyal manner when the independent Lithuania was declared. During the vote on independence in the Supreme Council of Lithuania on 11 March 1990, Lithuanian Poles were the only group that refused to support this resolution and abstained. Poles boycotted the independence referendum of February 1991 (only 15% supported the idea of Lithuania's independence) (Żurawski vel Grajewski, 2016). A year earlier, the Polish National Territory was proclaimed in Eišiškės (Polish Ejszyszki) based on the constitutions of the USSR. The demand for autonomy, of which the exponents were the Polish communists, did not gain support of the Polish government, and the Lithuanian authorities in response dissolved the councils of the Šalčininkai and Vilnius regions. The hostile attitude of Poles was explained by the experience of difficult relations with Lithuanians under Soviet rule and susceptibility to Russian propaganda (20% of those declaring Polish nationality speak Russian as their home language, and 8% Lithuanian language). According to the Lithuanian nationalists, strengthening the process of Lithuanization of young Poles is a measure against the influence of the Russian media. This is due to the fact that most Poles in Lithuania have better command of Russian than Lithuanian. Indeed, 60% of the population other than Lithuanian derives their knowledge from Russian-language media. However, Poles are not necessarily among them. This is because Poles have the best media in their own language: the daily "Kurier Wileński", the monthly "Magazyn Wileński", a private radio station "Radio znad Wilii", and the internet portal Wilnoteka. The members of the Polish minority in Lithuania differ in the assessment of their situation. As many as 44% of them believe their rights in Lithuania are respected while another 40% think they are not. 16% have no opinion. Only 14% of Poles feel discriminated (Fuksiewicz, 2013).

According to the Polish opinion polls from 2004 and 2015, Lithuanians were recognized as the third best neighbour of Poland after the Czech Republic and Slovakia (TNS OBOP, 2004; CBOS, 2015). Poles also point to Lithuania as one of those three countries that are not bad neighbours. Unfortunately, Poles have few associations with Lithuania (71% have no associations). The conviction about the hostile attitude of Lithuanians towards Poland and Poles in Lithuania was expressed by 6% of respondents. Respondents spoke about the good and kind, as well as the unfriendly and selfish attitude of Lithuanians (approx. 2%). The reason for such results is the lack of more intensive contacts between the nations. The sources of knowledge about each other are mainly information from history classes at school or from the media (Piwowar, 2007–2008). It is emphasized that the opinion polls reveal mainly the indifference in mutual relations. The process of weakening stereotypes is still in progress (Żołądzowski, 2003). The comparison also shows that Poles are more cosmopolitan, and Lithuanians more often express their national pride (90%).

Conclusions

The relationship between history and memory is disputable among researchers. Some talk about the boundaries separating historical facts from representation of the past. Others point to the reconstructive nature of the way the past is seen and made dependent on the perspective of the present. In the opinion of this author, historical memory is definitely reconstructive and is a response to the needs of the modern generation. We divide cultural memory, the concept invented as a result of the interaction between history and memory, into archiving and functional.

Geschichtspolitik/Politics of memory is the process of transferring events and persons from the archive to the functional level of cultural memory. Regardless of what tools are used for this and whether they are implemented individually or collectively, they serve to consolidate a certain image of the past.

The concept of dialogical memory is the postulate introduced by the German memoryologist Aleide Assman in order to transform historical policy by giving it a moral and democratizing dimension for building correct relations in the future. The postulate of building a transnational memory based on responsibility and empathy can be traced out in the case of changes in Polish-Lithuanian historical policy.

Poles and Lithuanians as nations in the present understanding of the word were shaped at the turn of the 20th century. Both nations refer to the traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a multinational and multicultural state. The Poles made in 1918–1921 unsuccessful, due to the negative attitude of Lithuanians, attempts to restore the common state. Border disputes, however, led to a territorial dispute over the Vilnius region in 1920–1939.

At the end of the Cold War, Poland gave up its aspirations for the Vilnius region, while expecting full respect for the rights of Poles living there (Adamowicz, 2020).

Membership in the European Union and NATO are platforms joining Poles and Lithuanians in the 21st century. They provide opportunities for cooperation and development of common interests and values. Common neighbourhood with the Russian exclave in Kaliningrad and a sense of threat from Russia enhances the mutual Polish-Lithuanian understanding. In both countries there is a perception that neither political party has achieved great success in relations with Russia during the last three decades (Jakniūnaitė, 2015). Similar attitudes towards Russia can be seen in the internal Polish and Lithuanian discourses. One group insists on pragmatic business relationships and the avoidance of fruitless confrontational policies, especially on historical issues. The second perceive Russia as a threat to security, but does not suggest nervous movements due to the asymmetry of relations with the largest country in the world. Since the events of 2014 in Ukraine, in Poland and Lithuania a belief prevails that there is a strong threat from Russia.

One factor building the Polish-Lithuanian partnership is also historical dialogue. On the one hand, the Polish-Lithuanian discourse regarding the common past indicates a continuous process of reconstruction of historical memory, while on the other hand, the dialogical nature of contemporary relations between nations arose from the cultural conditions of modernity.

Lithuanian-Polish dialogical memory shows typical features of this phenomenon. They include: a democratic, multi-voice nature of bilateral debate, emancipation and articulation of such

emotions as feelings of harm, loss or injustice; voting for the victim; internationalization process; and the joint anniversary celebrations.

Joint historical dialogue presented in the Lithuanian-Polish publications, the work of textbook committees constituted and still constitute the basis for approaching positions which can serve as the foundation of dialogical memory. This dialogue gave rise to the evolution of the rendition of mutual history in the school textbooks towards a more balanced image of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The glorious moments from the common history seem to be more connecting than dividing Poles and Lithuanians (Kazlauskaitė, 2018; Srebrakowski, 2016; Jackiewicz, 2016).

The collapse of the USSR, which initiated a shift towards the West in both countries, made possible the expression of opinions on half a century of communist rule. An important integrating value for Poles and Lithuanians is the joint experience of historical injustice, which was the Yalta conference, as a result of which both nations came under the communist rule for half a century. Commemoration of the Stalinist victims is an opportunity to show the democratization of the historical narrative by giving voice to the witnesses of history, a phenomenon typical of all contemporary narratives of victims (Gortat, 2015). A common position on the joint historical past is expressed by the celebration of anniversaries related to the history of the common Polish-Lithuanian state: Union of Lublin, Constitution of 3 May 1791, or the national uprisings. Finally, the process of internationalization is commemorating the victims of the Nazi and Communist totalitarianisms in Central and Eastern Europe on the occasion of the anniversary of the signing of the Molotov-Ribbentrop Treaty on 23 August 1939 (Troebst, 2012).

References

- Adamowicz, H. (2020). Linas Linkevičius o stosunkach polsko-litewskich. *Kurier Wileński*, 6 stycznia. Retrieved from: <https://kurierwileński.lt/2020/01/06/linas-linkevicius-o-stosunkach-polsko-litewskich/> (12.02.2020).
- Akińczo, A. (2019). *Viktoras Pranckietis: Zadanie Litwy i Polski – utrzymać obecne stosunki*. Retrieved from: <https://dzieje.pl/aktualnosci/viktoras-pranckietis-zadanie-litwy-i-polski-utrzymac-obecne-stosunki> (12.07.2019).
- Assmann, A. (2009). *Pięć strategii wypierania ze świadomości*. In: M. Saryusz-Wolska (ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (pp. 334–336). Kraków: Universitas.
- Assmann, A. (2013). *Między historią a pamięcią*. Antologia. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość cywilizacji starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Błachowska, K. (2009). *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Buraczewski, J. (2020). *Mniejszość litewska obchodzi 30. rocznicę odzyskania niepodległości Litwy*. Retrieved from: <https://www.dzieje.pl/aktualnosci/mniejszosc-litewska-obchodzi-30-rocznice-odzyskania-niepodleglosci-litwy> (12.07.2019).
- Charlemagne (2018). Lithuania hopes the next century is quieter than the last. *The Economist*, 15 lutego. Retrieved from: <https://www.economist.com/europe/2018/02/15/lithuania-hopes-the-next-century-is-quieter-than-the-last/> (12.07.2019).
- Darasz, J. (2019). *Polish energy strategy assumptions to 2040*. Retrieved from: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/in-english/business/polish-energy-strategy-assumptions-to-2040/> (12.07.2019).

- Eidintas, A., Bumblauskas, A., Kulakauskas, A., Tamosaitis, M. (2013). *History of Lithuania*. Vilnius: Eugrimas Publishing House.
- Fuksiewicz, A. (2013). W niewoli schematów. *Nowa Europa Wschodnia*, 5 (31), 45–50.
- Gortat, J. (2015). *Niemiecka polityka pamięci wobec ofiar wojny powietrznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Halbwachs, M. (1969). *Spoleczne ramy pamięci*. Transl. M. Król. Warszawa: PWN.
- Jackiewicz, M. (2017). *Recenzja podręcznika do historii dla klasy VII „Atrask istorija” (Odkryj historię)*. Retrieved from: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-litewska-dwustronna-komisja/materialy-z-posiedzenia-polsko-litewskiej-dwustronnej-komisji-ekspertow-do-badania-problemw-nauczania-historii-i-geografii-wroclaw-15-19-maja-2017/> (10.10.2019).
- Jak Polacy postrzegają swoich sąsiadów* (2015). Warszawa, CBOS, 124/2015. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_124_15.PDF/ (10.10.2019).
- Jakniūnaitė, D. (2015). A small state in the asymmetrical bilateral relations: Lithuania in Lithuanian-Russian relations since 2004. *Baltic Journal of Political Science*, 4, 70–93.
- Kazlauskaitė, R. (2018). *Towards an embodied history: Metaphorical models in textbook knowledge of the controversial Polish-Lithuanian past*. University of Helsinki. Retrieved from: https://www.academia.edu/36688273/Towards_an_Embodied_History_Metaphorical_Models_in_Textbook_Knowledge_of_the_Controversial_Polish-Lithuanian_Past (10.10.2019).
- Kennedy, P. (1994). *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Le Goff, J. (2007). *Historia i pamięć*. Transl. A. Gronowska, J. Stryczyk. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Linkevičius congratulates Poland on its Independence Day* (2015). Retrieved from: <http://by.mfa.lt/default/en/news/linkevicus-congratulates-poland-on-its-independence-day> (10.10.2019).
- Lowenthal, D. (1985). *The past is foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nowak, W. (2017). Między Wschodem a Zachodem – geograficzne ukierunkowanie polityki polonijnej i jego przemiany w latach 1989–2017. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 15 (1), 139–158.
- Nye, J.S. (2017). Soft power: The origins and political progress of a concept. *Palgrave Communications*, 3. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=2942713> or <http://dx.doi.org/10.1057/palcomm.2017.8> (10.10.2019).
- Nye, J.S. (1991). *Bound to lea: The changing nature of American power*. New York: Basic Books.
- Nye, J.S. (2012). *Przyszłość siły*. Transl. B. Działożyński. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pew Research Center (2017). *Origins and destinations of European Union migrants within the EU*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/global/interactives/origins-destinations-of-european-union-migrants-within-the-eu/> (10.10.2019).
- Piwoń, J. (2007–2008). O stereotypach Litwina w Polsce i Polaka na Litwie. *Historia i Współczesność. Media – Kultura – Komunikacja Społeczna*, 3–4, 201–208.
- Prezydent Valdas Adamkus (1999). *Przemówienie na Uniwersytecie Warszawskim 2 kwietnia 1998*. In: K. Korzeniewska (ed. and transl.), *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach* (pp. 47–52). Kraków: Znak.
- Przemówienie Prezydenta Lecha Wałęsy w Sejmie litewskim 26.04.1994 (2013). In: A. Srebrakowski (ed.), *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej.
- Public opinion poll shows Lithuanians consider Poland as a key partner* (2018). Retrieved from: <https://usa.mfa.lt/default/en/news/public-opinion-poll-shows-lithuanians-consider-poland-as-key-partner> (10.10.2019).
- Rachuba, A., Kiaupene, J., Kiaupe, Z. (2009). *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Ruchniewicz, K. (2018). Polityka historyczna. In: J. Wojdoń (red.), *Historia w przestrzeni publicznej* (pp. 75–82). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sąsiedzi* (2004). Omnimas. TNS OBOP, 078/04. Retrieved from: http://tnsglobal.pl/archiv_files/078-04.pdf (10.10.2019).
- Snyder, T. (2006). *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*. Transl. Magda Pietrzak-Merta. Sejny: Pogranicze.
- Srebrakowski, A. (2017). *Recenzja podręcznika: I. I. Kapleris, A. Meištas, K. Mickevičius, A. Laužikienė, Ž. Tamkutonytė-Mikailienė, Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei. I dalis*, Vilnius 2016, Briedis Publishers, pp. 160, ilustracje, mapy,

- diagramy. 1a.) I. Kapleris, A. Meištas, K. Mickevičius, A. Laužikienė, Ž. Tamkutonytė-Mikailienė, *Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei. II dalis*, Vilnius 2016, pp. 203, ilustracje, mapy, diagramy e-szkoly. Retrieved from: <https://men.gov.pl/zycie-szkoly/ksztalcenie-ogolne/komisje-podrecznikowe/polsko-litewska-dwustronna-komisja/materialy-z-posiedzenia-polsko-litewskiej-dwustronnej-komisji-ekspertow-do-badania-problemow-nauczania-historii-i-geografii-wroclaw-15-19-maja-2017> (10.10.2019).
- Stobiecki, R. (2018). Pamięć historyczna. In: J. Wojdoń (ed.), *Historia w przestrzeni publicznej* (pp. 29–38). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szacka, B. (2006). *Czas, przeszły, pamięć i mit*. Warszawa: Scholar.
- Troebst, S. (2012). 23 August: The genesis of a Euro-Atlantic Day of Remembrance. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History, 1*, 15–53. Retrieved from: https://enrs.eu/uploads/media/studies_1.pdf (10.10.2019).
- Vilkauskaite, D.O. (2013). From empire to independence: The curious case of the Baltic States 1917–1922. *Honors Scholar Theses, 325*. Retrieved from: https://opencommons.uconn.edu/srhonors_theses/325 (10.10.2019).
- Wolff-Powęska, A. (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni, 2* (6), 4–40.

Wpływ instytucji kulturalnych na społeczność muzułmańską i hiszpańską

JUSTYNA SALAMON

MGR

ORCID 0000-0001-7105-2420

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny

e-mail: justyna.salamon@doctoral.uj.edu.pl

Słowa kluczowe: Hiszpania, islam, kultura, muzułmanie, religia

Abstrakt

Przedmiotem poniższego artykułu jest analiza instytucji kulturalnych, funkcjonujących na terytorium Królestwa Hiszpanii, ze szczególnym uwzględnieniem tych podmiotów, których działalność związana jest z promowaniem dialogu, pokojowej koegzystencji ludzi różnych wyznań i kultur. Są to m.in.: Casa Árabe (Dom Arabski), Fundación de Tres Culturas (Fundacja Trzech Kultur), Fundación Al Fanar (Fundacja Al Fanar), Centro de Cultura Islamica (Islamskie Centrum Kultury), Casa Mediterráneo (Dom Śródziemnomorski). W trakcie badań przeanalizowano profile i główne obszary aktywności wybranych instytucji, aby wykazać różnice w obszarach działalności. Zwrócono również uwagę na definicje związane z problematyką oraz miejsce polityki kulturalnej w Hiszpanii i na świecie. W porządku chronologicznym przedstawiono kształtowanie się i rozwój polityki kulturalnej. Wskazano, że wymienione instytucje zajmują się przede wszystkim szerzeniem wiedzy na temat islamu oraz promowaniem twórczości przedstawicieli sztuki muzułmańskiej. Ich funkcją jest kształtowanie określonych postaw Hiszpanów, tolerancji, altruizmu – nie wpływają jednak na tożsamość religijną muzułmanów.

The influence of the cultural institutions on Muslims and the Spanish community

Keywords: culture, islam, muslims, religion, Spain

Abstract

The subject of the article below is an analysis of cultural institutions operating in the territory of the Kingdom of Spain, with particular emphasis on those entities whose activities are dedicated to topics related to Islam and the Muslim world. These include: *Casa Árabe*, *Fundación de Tres Culturas* (The Three Cultures Foundation), *Al Fanar Foundation*, *Centro de Cultura Islamica* (Islamic Cultural Center), *Casa Mediterráneo*. In the course of the research, the profiles and main areas of activity of selected institutions were analyzed in order to demonstrate the differences between them. Attention was also paid to the issues of definition and the place of cultural policy issues, both in Spain and on the international arena. The development of cultural policy in Spain is presented in chronological order. It was indicated that the institutions in question had an impact on the Spanish community in order to spread knowledge about Islam and promote Arab creativity. Their function is the influence on Spanish citizens, not to create the religious identity of Muslims.

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest analiza znaczenia polityki kulturalnej w Hiszpanii, z uwzględnieniem podziału administracyjnego kraju na wspólnoty autonomiczne oraz prowincje. Oprócz prawodawstwa krajowego i regionalnego, odwołano się do aktów prawa międzynarodowego. Szczególną uwagę zwrócono na działalność wybranych instytucji kulturalnych w kontekście ich wpływu na społeczeństwo hiszpańskie (wyznania chrześcijańskiego) oraz na muzułmanów (zarówno konwertytów, jak i imigrantów). Najistotniejszą kwestią było uzyskanie odpowiedzi na pytanie – kto jest głównym odbiorcą treści propagowanych przez wskazane instytucje – muzułmanie czy ogół społeczeństwa hiszpańskiego? Jaka jest różnica pomiędzy jednostkami komercyjnymi a państwowymi agendami?

Przeprowadzono kwerendę źródłową, aby wykazać związek przyczynowo-skutkowy między religią, w omawianym przypadku islamem, a funkcjonowaniem instytucji kulturalnych.

Podczas opracowywania materiału posłużono się metodą wnioskowania, która umożliwia czerpanie z wiedzy już istniejącej, tworząc przy tym tzw. nowy rodzaj wiedzy – wywnioskowaną lub pośrednią.

Wnioskowanie w najprostszym ujęciu to proces myślowy polegający na tym, że przyjmuje się jako podstawę rozumowania pewne zdanie (twierdzenie) lub kilka zdań jako prawdziwe i za ich pośrednictwem dochodzi do przeświadczenia o prawdziwości innego, nowego zdania (wyprowadza się nowe prawdziwe twierdzenie) (Wiśniewski, 1990, s. 78). Z kolei wnioskowanie indukcyjne określa się współcześnie jako szczególnego rodzaju postać wnioskowania redukcyjnego. Redukcję traktuje się jako bezpośrednią przeciwstawność dedukcji (dawniej traktowano w taki sposób indukcję). Metoda dedukcyjna to ogólny sposób postępowania naukowego, polegający na wyprowadzeniu z twierdzeń pierwotnych, uznanych za prawdziwe, nowych twierdzeń, stanowiących ich konsekwencję logiczną. Metodą indukcyjną jest ogólny, typowy dla nauk realnych (indukcyjnych, empirycznych) sposób postępowania poznawczego, tzn. postępowanie polegające na zbieraniu faktów jednostkowych, ich uogólnienie (Cieślarczyk, 2003, s. 55). W rezultacie im więcej mamy potwierdzonych jednostkowych zdań o faktach – zdań obserwacyjnych – tym bardziej ich uogólnienie, zdanie teoretyczne, tj. hipoteza, jest wiarygodne.

Prawdopodobieństwo wniosku uzyskanego w drodze indukcji niezupełnej, głoszącego, że przedmiot klasy a (którą w pewien sposób obierzemy) ma cechę b, będzie tym większe, po pierwsze, im więcej przedmiotów danej klasy przebadamy i stwierdzimy, że wszystkie one mają tę samą cechę, po drugie, im bardziej różnorodne będą te przedmioty, po trzecie, im bardziej będą się różniły warunki, w których dokonujemy obserwacji (Krajewski, 1998, s. 9).

„Jeżeli poprzednik jest uogólnieniem następnika, wtedy tego typu redukcję nazywa się «indukcją»; jeżeli natomiast to nie ma miejsca, wtedy mówimy o redukcji nieindukcyjnej” (Bocheński, 1992, s. 103). W konsekwencji, na podstawie strategii działalności i profilu omawianych instytucji kulturalnych funkcjonujących w Hiszpanii, można zauważyć, że religia nie jest dominującym elementem warunkującym ich działalność. Poddając analizie inicjatywy takie jak sympozja, konferencje, wystawy czy publikacje, można wyciągnąć wniosek, że dominuje element edukacyjny.

Jedną z przesłanek motywujących do podjęcia tego tematu były kontrowersje narastające wokół społeczności muzułmańskiej w Hiszpanii. Wiązą się one przede wszystkim z aspektem religijnym – problemem z wydzieleniem miejsc do modlitwy np. w katedrze w Kordobie. Przedstawiciele Unii Wspólnot Islamskich Hiszpanii (*Unión de Comunidades Islámicas de España* – UCIDE) dążą do udostępnienia takiej przestrzeni dla muzułmanów. Popularyzują swoją działalność, organizując spotkania czy publikując biuletyn oraz cykliczne raporty na temat islamofobii (UCIDE). Instytucje kulturalne starają się zachować bezstronność w konflikcie między chrześcijanami a muzułmanami, propagując poznanie islamu. Dokonując przeglądu literatury, zwrócono uwagę na publikacje hiszpańskojęzyczne. Szczególnie przydatne były analizy autorstwa Rodrigueza Morató i Riusa Ulldemolins (2012) czy Prieto de Pedro (2004).

Kwestie definicyjne

Rozpatrując znaczenie instytucji kulturalnych dla wyznawców poszczególnych religii, należy w początkowej fazie badań uchwycić zależności zachodzące między religią i kulturą, w kontekście ich wzajemnych wpływów. Po pierwsze, religia może być definiowana jako część kultury. Po drugie, religia jest określana jako instytucja generująca kulturę. Religia jest inspiracją do zakładania instytucji zajmujących się ochroną i promocją wartości religijnych. Jest również wyznacznikiem odrębności poszczególnych grup społecznych. Po trzecie, religia może być postrzegana jako kultura globalna. Zwolennicy tej trzeciej wizji wskazują na ponadnarodowy charakter religii, której nie można sprowadzać tylko do wąskiego fragmentu (Montes del Castillo, Martínez, 2011, s. 71–74). Podstawowa definicja polityki kulturalnej państwa to: „(...) jego celowa, systematyczna ingerencja w sferę kultury, która może i powinna dotyczyć jedynie niektórych aspektów kultury (...), ale musi być oparta na świadomości, że są one częścią bardzo obszernej i złożonej sfer (za: Ilczuk, 1999, s. 65).

Już 11 listopada 1959 roku Jose Miguel Ruiz Morales, dyrektor generalny ds. Relacji Kulturalnych, uznał za konieczne rozwijanie stosunków kulturalnych Hiszpanii z krajami regionu MENA (Middle East and North Africa). Od tej pory Ministerstwo Spraw Zagranicznych Hiszpanii utrzymuje w stolicach i większych miastach arabskich dwanaście centrów kultury (Rabat, Fez, Casablanca, Tanger, Algier, Tunis, Kair, Aleksandria, Bejrut, Damaszek, Amman, Bagdad). Także inne instytucje kulturalne mają państwową afiliację, należą do nich m.in. Hiszpańska Biblioteka w Tetouanie, Hiszpańska Biblioteka w Tangerze oraz Koło Kulturowe w Nouackchott (Mauretania). Za pośrednictwem Dyrekcji Generalnej ds. Stosunków Kulturalnych przyznawano specjalne stypendia na studia w Hiszpanii dla reprezentantów każdego z państw arabskich. W sumie stypendia przyznane obywatelom państw arabskich można szacować na kilka tysięcy.

Polityka kulturalna a decentralizacja

Głównymi celami polityki kulturalnej realizowanej na każdym szczeblu hiszpańskiej administracji publicznej jest ochrona dziedzictwa kulturowego i promocja kultury. Pewnym problemem jest jednak ustalenie, co należy uznać za dziedzictwo kulturowe (materialne i niematerialne),

jakie typy przejawów kulturowych należy promować oraz w jaki sposób należy udzielać do nich dostępu i je finansować.

W artykule 44 Konstytucji Królestwa Hiszpanii z 27 grudnia 1978 roku zapisano bardzo ogólnie, że wszyscy obywatele powinni mieć powszechny dostęp do kultury (Constitución Española, 1978, art. 44). Dopiero późniejsze akty prawne miały konkretyzować zadania realizowane w dziedzinie kultury przez regionalne władze. Ustawa Zasadnicza z roku 1978 stworzyła nowy podział administracyjny z trzema poziomami administracyjnymi: rząd centralny, wspólnoty lub regiony autonomiczne oraz rady lokalne (gminy i prowincje). Zgodnie z obszarami kompetencji określonymi w konstytucji, na wszystkich trzech poziomach spoczywała ogólna odpowiedzialność za kulturę, chociaż większość publicznych wydatków pochodziła od władz regionalnych i lokalnych, które łącznie stanowiły 86% publicznych wydatków na kulturę (Datos Macro). Na władzach centralnych spoczywała wyłączna odpowiedzialność za ochronę dóbr kultury, tworzenie ustawodawstwa w celu ochrony praw autorskich, nadzorowanie podstawowych zasad dotyczących wolności słowa, twórczości i komunikacji. Jednocześnie rząd centralny zachował własność głównych instytucji kulturalnych, takich jak muzea, archiwa i biblioteki, nawet jeśli ich administracja czasami była delegowana na regiony.

Od roku 2000, w wyniku znacznego napływu uchodźców, w programach polityki kulturalnej pojawiły się zapisy odnoszące się do integracji społecznej grup imigranckich. Dostęp do kultury i udział w życiu kulturalnym należą do głównych celów niedawno określonej hiszpańskiej polityki kulturalnej. Model kulturowy okresu demokracji łączy w sobie uznanie pluralizmu kulturowego, determinację państwa do wspierania kultury i masową decentralizację narzędzi administracyjnych, zgodnie z zasadą samorządu terytorialnego określoną w konstytucji z 1978 roku. Model ten starał się także sprzyjać zwiększaniu zaangażowania firm prywatnych i społeczeństwa obywatelskiego w kierowanie kulturą kraju. Niemniej kształt polityki kulturalnej zależy od rządzącej partii politycznej i jej relacji z władzami regionalnymi. Rola polityk publicznych w ostatnim dziesięcioleciu uległa głębokim przemianom w wyniku kryzysu gospodarczego i tendencji do ponownej centralizacji, której zwolennikiem była Partia Ludowa (*Partido Popular*). Tradycyjnie zdecentralizowana polityka hiszpańska sprzyjała przyjęciu różnych modeli zarządzania kulturą na poziomie wspólnot autonomicznych oraz wspierania i promowania twórczości artystycznej, chociaż znaczna część finansowania była ostatecznie powiązana z budżetami publicznymi. Muzea narodowe, biblioteki i archiwa pozostają pod kontrolą państwa, chociaż w większości przypadków odpowiedzialność za ich prowadzenie jest delegowana na regiony. Zaangażowanie samorządów regionalnych w sprawy kulturalne było tradycyjnie większe w tych społecznościach, które miały własny język oraz w tzw. „narodowościach historycznych”, czyli tych, które jako pierwsze uzyskały autonomię administracyjną: Andaluzja, Kraj Basków, Katalonia i Galicja (artykuł 151 konstytucji hiszpańskiej z 1978 r.). Obecnie tylko Andaluzja i Katalonia powierzyły zarządzanie sprawami kulturalnymi konkretnemu departamentowi, podczas gdy pozostałe rządy regionalne wybrały organy mieszane.

Na poziomie wspólnot autonomicznych istnieją niezależne organy ds. kultury. Na przykład od roku 2000 Wspólnota Kraju Basków posiada kolegialny organ doradczy ds. uczestnictwa,

współpracy i doradztwa w dziedzinie kultury, przy odpowiednim wydziale kultury rządu bałkańskiego (dekret 27/2008 zmieniający dekret 219/2000). W tym samym duchu powołano Andaluzijską Agencję Instytucji Kultury (*Agencia Andaluza de Instituciones Culturales*) w roku 2011 (*Junta de Andalucia*). Rok później wspólnota autonomiczna Kastylia-León utworzyła Radę ds. Polityki Kulturalnej jako regionalny organ uczestnictwa, konsultacji, analiz i koordynacji w dziedzinie kultury, sztuki i dziedzictwa kulturowego.

Rys historyczny

Oficjalna kultura frankoizmu łączyła żarliwy nacjonalizm z równie żarliwym katolicyzmem. Od lat sześćdziesiątych XX wieku sztywna polityka dotycząca prasy i edukacji zaczęła słabnąć. W roku 1977 utworzono Ministerstwo Kultury, które dzięki międzynarodowym wystawom, kongresom i nagrodom odzyskało znaczną część dziedzictwa kulturowego zepchniętego na margines przez oficjalną politykę, a prace artystów i intelektualistów na emigracji zostały w końcu docenione. Konstytucja z roku 1978 oraz utworzone następnie statuty, dające regionom autonomię, zapoczątkowały okres wolności prasy i wypowiedzi artystycznej, połączonej z większą aktywnością państwa w upowszechnianiu kultury i pełnym uznaniu kulturowej i językowej różnorodności Hiszpanii. W latach osiemdziesiątych rządy socjalistyczne podkreślały rolę państwa w promowaniu kultury, w początkowej fazie, aż do roku 1986, głównym celem było zachowanie bardzo zniszczonego dziedzictwa historycznego i artystycznego, renowacja teatrów i audytoriów. W roku 1985 na podstawie Prawa o hiszpańskim dziedzictwie historycznym sformułowano specjalną konstrukcję prawną, na podstawie której uprawnienia właściciela są ograniczone funkcją społeczną, jaką mają spełniać w celu zachowania zbiorowej pamięci kulturowej i umożliwienia dostępu do nich (*Ley española de Patrimonio Histórico*, 1985, art. 13.2). W drugiej fazie – od 1986 do 1996 roku – władze zorganizowały serię wydarzeń, w wyniku których polityka kulturalna znalazła się w centrum zainteresowania opinii publicznej. Zdecentralizowanej strukturze rządów często udawało się przywrócić i wzmocnić regionalną różnorodność kulturową, ale nie zawsze skutkowało to szerszym udziałem w wydarzeniach kulturalnych lub poprawą standardów twórczości artystycznej. Pod liberalno-konserwatywnym rządem Partii Ludowej ogólne zarzys działań ministerialnych pozostały takie same: ochrona i rozpowszechnianie historycznego dziedzictwa Hiszpanii; zarządzanie wielkimi muzeami narodowymi, archiwami i bibliotekami oraz promocja i rozpowszechnianie filmu, teatru, tańca i muzyki. Deregulacyjna tendencja rządu Partii Ludowej doprowadziła do starań o zaangażowanie sektora prywatnego w główne inicjatywy kulturalne. Z kolei Partia Socjalistyczna (PSOE) przy różnych okazjach restrukturyzowała departamenty Ministerstwa Kultury i uczyniła przemysł kultury jednym z głównych priorytetów swoich rządów. Kryzys gospodarczy z roku 2009 odbił się także na kulturze, skutkując reorganizacją Ministerstwa Kultury i zmniejszeniem budżetem jako kluczowym sposobem ograniczania deficytu publicznego. Oprócz zmian strukturalnych i cięć w budżetach publicznych, kultura i edukacja były dwoma tematami, które wywoływały większe spory między rządem centralnym (kierowanym przez Partię Ludową), wspólnotami autonomicznymi (w szczególności tymi, które posługują się własnym językiem) i sektorem artystycznym (Prieto de Pedro, 2004).

Dojście do władzy Partii Socjalistycznej (czerwiec 2018 r.) spowodowało modyfikację struktury Ministerstwa Kultury i Sportu (dekret królewski 817/2018), wyodrębniono trzy dyrekcje generalne. Muzea narodowe, biblioteki i archiwa pozostają pod kontrolą państwa, chociaż w większości przypadków odpowiedzialność za ich prowadzenie jest delegowana na regiony. Na poziomie krajowym wydatki na kulturę wyniosły odpowiednio – 0,24% w roku 2016 i 2017 oraz 0,23% w roku 2017 i 2016 (Datos Macro). W tym przypadku niezależnie od tego, która partia wygrywała wybory, wydatki na kulturę stanowiły znikomą część budżetu krajowego.

Na poziomie lokalnym ustawa z roku 1985 nadała miastom i radom miejskim uprawnienia administracyjne w zakresie regionalnego dziedzictwa, działalności kulturalnej i udogodnień oraz tzw. zajęć rekreacyjnych. Ustawa stanowi, że skupiska ludności powyżej 5 000 mieszkańców są zobowiązane do świadczenia usług bibliotecznych i pozwala gminom na promowanie „działalności uzupełniającej działalność innych organów rządowych, zwłaszcza kulturalnej” (Manual para concejales y concejales de Castilla-La Mancha, 2016, D.L. 436, s. 162). W praktyce władze lokalne mają prawie nieograniczone możliwości promowania działalności kulturalnej na szczeblu gminnym. Ich bliskość i polityczne korzyści płynące z takiej działalności wyjaśniają ogromny rozwój lokalnych wydarzeń kulturalnych do początku lat dziewięćdziesiątych. Obecnie większość wydatków publicznych na kulturę (ponad 50%) pochodzi ze szczebla lokalnego (Manual para concejales y concejales de Castilla-La Mancha, 2016, D.L. 436, s. 162). Należy rozróżnić większe miasta (Madryt, Barcelona, Walencja, Valladolid, Bilbao, Sewilla, Oviedo, Salamanca, La Coruña, Santiago de Compostela), zdolne do finansowania dużych projektów i działań, a średnie i mniejsze miasta, które mogą zapewnić tylko podstawy (biblioteki), wspierają festiwale patronów i inne ściśle lokalne wydarzenia. Kluczowym podmiotem świadczącym usługi kulturalne jest sektor non-profit, często powiązany z dużymi korporacjami finansowymi lub przemysłowymi. Kryzys finansowy z roku 2009 znacznie zmienił sposób finansowania kultury przez sektor prywatny, ponieważ wiele tzw. kas oszczędnościowych (*Cajas de Ahorro*) zniknęło. Jednak instytucje takie jak np. *Fundación Bancaria „la Caixa”*, *Fundación BBVA*, *Fundación Mapfre* czy *Fundación Ramón Areces* mają swoje programy finansowania promocji kultury, a czasem prowadzą własne centra kulturalne.

Tło międzynarodowe

Pierwsza konferencja międzyrządowa na temat polityk kulturalnych odbyła się w Wenecji w 1970 roku, kolejna, znana jako MEDIACULT II – w mieście Meksyk w 1982 roku. Przyjęty tam dokument końcowy zawierał m.in. zapisy o kulturowym wymiarze i celu rozwoju krajowych polityk kulturowych oraz ich instytucjonalizacji. Wieloletnie prace prowadzone na szczeblu międzyrządowym z udziałem zainteresowanych organizacji międzynarodowych, doprowadziły do powstania wiążącego instrumentu normatywnego – konwencji, do której przystąpiły zarówno państwa członkowskie, jak i – co stanowi precedens – regionalne organizacje współpracy gospodarczej. Jednym z punktów zwrotnych w dyskusji na temat różnorodności kulturowej była konferencja UNESCO w Sztokholmie w 1998 roku. Wskazano, że polityka kulturalna powinna mieć na celu

poprawę integracji społecznej oraz poziomu życia wszystkich członków społeczeństwa oraz respektować zasadę równości kobiet i mężczyzn, a rząd i społeczeństwo zobowiązani są współdziałać w tworzeniu zasad i realizacji polityki kulturalnej zintegrowanej ze strategią rozwoju. Jednym z zadań polityki kulturalnej powinno być czuwanie nad zapewnieniem rozszerzenia dostępu wszystkich grup społecznych do kultury, walka z odrzuceniem i marginalizacją oraz inicjowanie procesów sprzyjających demokracji w kulturze. Do jej zasadniczych powinności należy również uznanie zasadniczego wkładu twórców w poprawę poziomu życia, umacnianie tożsamości oraz rozwój kulturalny społeczeństwa (Rodríguez Morató, Rius Ulldemolins, 2012, s. 9–14).

Dywersyfikacja instytucji kulturalnych

Profesjonalne instytucje działają na rzecz promocji przemysłów kultury i ochrony praw autorskich. Grupy działające w sprawach związanych z prawami artystycznymi i kulturalnymi w ostatnich latach to m.in.: Euro-Arabska Fundacja Studiów Wyższych w Granadzie założona w 1995 roku w celu stworzenia przestrzeni dialogu i współpracy między krajami Unii Europejskiej i Ligi Państw Arabskich; Europejski Instytut Morza Śródziemnego utworzony w 1989 roku, przyczyniający się do promocji katalońskich i hiszpańskich instytucji w regionie Morza Śródziemnego oraz wspierający projekty współpracy na rzecz rozwoju. Instytut ten, z siedzibą w Barcelonie (Katalonia), jest ośrodkiem refleksji i debaty na temat społeczeństw śródziemnomorskich, tzw. think tankiem specjalizującym się w stosunkach euro-śródziemnomorskich, promującym wiedzę poprzez badania i studia. Ponadto instytut prowadzi działania szkoleniowe i promocyjne, zachęca do udziału społeczeństwa obywatelskiego w partnerstwie euro-śródziemnomorskim (zwanym także procesem barcelońskim, który stanowi główne ramy stosunków politycznych, gospodarczych i społecznych, a także dialogu i współpracy regionalnej w regionie Morza Śródziemnego). Instytut został powołany przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Współpracy w celu koordynacji hiszpańskiej sieci Fundacji Euro-Śródziemnomorskiej im. Anny Lindh. Fundacja ta jest pierwszą instytucją utworzoną przez 35 krajów partnerstwa euro-śródziemnomorskiego w celu poprawy wzajemnego zrozumienia i jakości dialogu kulturowego między dwoma stronami Morza Śródziemnego (Fundacja Anny Lindth).

Islamskie Centrum Kultury i *Casa Árabe*

Największą islamską instytucją kultury w Hiszpanii jest Islamskie Centrum Kultury w Madrycie (*El Centro Cultural Islámico de Madrid*). W tym wypadku zwraca uwagę aspekt religijny – kształtowanie tożsamości muzułmańskiej zarówno wśród dawnych muzułmanów, jak i konwertytów. Oprócz lekcji dla dzieci i dorosłych, organizowane są wspólne czytania Koranu (także w języku hiszpańskim), posiłki *iftar* w okresie Ramadanu oraz zbiorowe modlitwy piątkowe na terenie Mezquita Central. Pod auspicjami instytucji funkcjonuje *Radio Islam España* (www.radioislam.es). Obecnym dyrektorem centrum jest dr Sami El Mushtawi, który kieruje programem kulturalnym, odpowiada za organizację i produkcję wydarzeń naukowych i kulturalnych,

a także pełni funkcję dyrektora radia. Bieżącymi sprawami kulturalnymi kieruje również Departament Kultury, odpowiedzialny za publikacją newslettera Centrum i programu audycji radiowych. Centrum Islamskie ma za zadanie promować kulturę islamską we wszystkich wspólnotach autonomicznych Hiszpanii oraz poza jej granicami. Na bieżąco aktualizowane są wpisy na blogu (ccislamicomadrid.blogspot.com.es), dzięki któremu działalność kulturalno-oświatowa centrum jest lepiej rozpowszechniana. W otwarciu centrum (21.09.1992) wzięli udział król Hiszpanii Juan Carlos I oraz, w imieniu saudyjskiego monarchy Fahda Bin Abdulaziza Al Sauda, książę Salman Bin Abdulaziz. Centrum zostało zbudowane na gruntach przekazanych przez Radę Miasta Madrytu Islamskiej Lidze Światowej jako dowód dobrego współistnienia kultur (*Centro Islamico*).

Z kolei *Casa Árabe* to konsorcjum instytucjonalne utworzone w lipcu 2006 roku na mocy umowy o współpracy podpisanej między Ministerstwem Spraw Zagranicznych i Współpracy, Hiszpańską Agencją Międzynarodowej Współpracy Rozwojowej (AECID), *Junta de Andalucía*, Wspólnotą Autonomiczną Madrytu, Radą Miasta Madrytu i Radą Miasta Kordoby. Przewodniczy jej Minister Spraw Zagranicznych i Współpracy oraz będący jej wiceprezesami – Prezes Zarządu *Junta Andaluzja*, Prezes Wspólnoty Madrytu, Prezes Madrytu i Burmistrz Kordoby, natomiast król Hiszpanii jest ich patronem honorowym. *Casa Árabe* jest podmiotem prawa publicznego o charakterze międzyadministracyjnym, związanym z Generalną Administracją Państwową, posiadającym osobowość prawną, pełną zdolność do działania i posiadającą własne aktywa. Działa jako strategiczne centrum w stosunkach Hiszpanii ze światem arabskim. Zarówno siedziba w Madrycie, jak i w Kordobie są miejscem spotkań różnych podmiotów i instytucji – prywatnych i publicznych – w dziedzinie biznesu, edukacji, nauki, polityki i kultury, dialogu, interakcji, ustanowienia linii współpracy i wspólnych projektów. *Casa Árabe* funkcjonuje jako aktywna platforma i narzędzie hiszpańskiej dyplomacji publicznej, integrując swoje działania w solidną sieć wraz z *Casa de América*, *Casa Asia*, *Casa África*, *Casa del Mediterráneo* i *Centro Sefarad-Izrael*. Wśród celów instytucji wymienia się m.in.: wspieranie więzi gospodarczych, rozpowszechnianie wiedzy, kreowanie dialogu międzykulturowego oraz analizowanie i mediacja zmian społeczno-politycznych, które dotyczą kraje arabskie i islamskie. *Casa Árabe* należy do sieci ReFAL (hiszpańska sieć Fundacji Anny Lindh) i *EuroMeSCo*.

Wraz z wydarzeniami „arabskiej wiosny”, zainicjowanymi pod koniec 2010 roku w Tunezji, społeczeństwa arabskie i ich rządy stanęły w obliczu transformacji, której celem i wyzwaniem było uniknięcie powrotu do praktyk autokratycznych oraz konsolidacja systemów demokratycznych, rozwój aktywnego społeczeństwa obywatelskiego. Miało to również odzwierciedlenie w akcjach instytucji kulturowych, które promowały wiedzę o krajach muzułmańskich i starały się zintegrować społeczeństwo. W tym sensie zakres tzw. dyplomacji prowadzonej przez *Casa Árabe* obejmuje zagadnienia stosunków międzynarodowych wykraczające poza tradycyjną dyplomację: prezentację raportów na temat spraw zagranicznych i ich wpływu na politykę, a także seminaria, które przyczyniają się do refleksji i lepszego zrozumienia współczesnego świata arabskiego. *Casa Árabe* aktywnie współpracuje z innymi hiszpańskimi instytucjami, takimi jak np. AECID, Fundacja na rzecz przemian w Hiszpanii, *Real Instituto Elcano*, Fundacja Pluralizmu i Koegzystencji. Kluczową, z punktu widzenia tego artykułu, jest działalność *Casa Árabe*

w zakresie promocji kultury arabskiej wśród społeczeństwa hiszpańskiego. Obejmuje m.in. zaznajamianie, dzięki popularyzacji filmów, z rzeczywistością krajów arabskich i muzułmańskich (zarówno filmy fabularne, jak i dokumentalne) oraz organizację wystaw o charakterze edukacyjnym lub historycznym. Wszystkie te działania mają na celu promocję artystów, ale także stworzenie przestrzeni do popularyzacji wiedzy związanej z omawianą tematyką. W dziedzinie literatury na bieżąco publikowane są nowości będące narzędziem dialogu międzykulturowego (*Casa Árabe*). We wrześniu 2020 roku zainaugurowano II edycję „Aula Árabe Universitaria II” (AAUII) we współpracy z uniwersytetami z Madrytu (Universidad Complutense de Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, Universidad Rey Juan Carlos, Saint Louis University – Madrid Campus y Universidad Antonio de Nebrija). Gościnie występują prelegenci z ośrodków akademickich państw regionu MENA, aby podejmować tematy związane ze wskazanym obszarem. W tegorocznej edycji pierwsze spotkanie ma odbyć się 28 września. Na podkreślenie zasługuje fakt, że prelekcje są otwarte nie tylko dla studentów, ale także dla publiczności z zewnątrz (www.casaarabe.es).

Istotną inicjatywą *Casa Árabe*, mającą na celu promowanie jej działalności oraz wiedzy na temat świata arabskiego, jest czasopismo naukowe „Awraq” wydawane od roku 1978. Początkowo była to publikacja afiliowana przy Instytucie Hiszpańsko-Arabskim (*Instituto Hispano-Árabe*), następnie przy Instytucie Hiszpańsko-Arabskiej Kultury (*Instituto Hispano-Árabe de Cultura*), a obecnie przy Instytucie Współpracy z Światem Arabskim (*Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe*). Ewoluowała nazwa czasopisma: „Awraq” (1978–1983), „Awraq Yadid”a (1985), „Awraq: Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo” (1988), „AWRAQ: Revista de análisis y pensamiento sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo” (2009–2012). Od roku 2012 już pod nadzorem ze strony *Casa Árabe* w czasopiśmie naukowym „Awraq” pojawiają się multidyscyplinarne publikacje oraz recenzje.

Fundacja *Al Fanar*

Została utworzona w roku 2012 jako organizacja non-profit z siecią kontaktów w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Fundacja *Al Fanar* od początku swojego istnienia starała się budować most porozumienia między regionem MENA a Europą, upatrując w tym możliwość na wzmocnienie relacji. Działa w trzech sektorach – tłumaczenie, edukacja i analiza społeczna. W bazie fundacji znajduje się ponad 175 000 artykułów z prasy, pomagających zrozumieć współczesną rzeczywistość arabską. Eksperti zatrudnieni w fundacji pracują nad tłumaczeniem prasy arabskiej a także manifestów czy komiksów. Tłumaczenia są punktem wyjścia dla projektów edukacyjnych i społecznych, które mają integrować społeczeństwo. Od roku 2002 *Al Fanar* upowszechnia wiedzę o świecie arabskim, dzięki pomocy różnych osób i instytucji, tworząc ramy porozumienia między Zachodem a światem arabskim. Prasa jest najbardziej skutecznym i bezpośrednim sposobem na śledzenie skomplikowanej rzeczywistości – każdy z ponad 170 000 wpisów w bazie danych jest szczegółowo przywoływany, umożliwiając wielokrotne wyszukiwanie według kraju, daty, autora, kategorii, słowa kluczowego, ułatwiając dostęp i optymalne wykorzystanie tego

źródła informacji. Współpraca z Fundacją Trzech Kultur oraz przygotowanie raportów na temat zjawiska islamofobii także należy do zakresu jej działalności (Fundacja *Al Fanar*).

Fundacja Trzech Kultur

Historia Fundacji Trzech Kultur sięga 1998 roku, inspiracją do jej powstania była współpraca między Radą Wspólnoty Autonomicznej Andaluzji oraz Królestwa Maroka. Zauważono potrzebę stworzenia forum łączącego społeczność basenu Morza Śródziemnego i propozycja ta została przychylnie przyjęta. Uzyskano wsparcie Centrum Pokoju im. Peresa, Autonomii Palestyńskiej oraz wielu izraelskich i euro-śródziemnomorskich instytucji zaangażowanych w dialog i pokój. Od marca 1999 roku, kiedy powstała Fundacja Trzech Kultur, trzy główne priorytety jej codziennej działalności i programu kulturalnego to: współpraca w regionie śródziemnomorskim między Andaluzją, Marokiem i Bliskim Wschodem oraz między Unią Europejską i krajami śródziemnomorskimi. Oprócz wielu inicjatyw oraz projektów służących propagowaniu edukacji i kultury muzułmańskiej (w szczególności marokańskiej) na szczególną uwagę zasługuje pierwsze hiszpańsko-arabskie spotkanie HISARA, zorganizowane w 2016 roku przez firmę Ambar Connect (współtwórcę targów branży *halal*, tzw. Expohalal 2015) we współpracy z hiszpańską służbą ds. Internacjonalizacji Edukacji (SEPIE) Ministerstwa Edukacji, Kultury i Sportu, Stowarzyszeniem Uniwersytetów Arabskich (AArU) i *Casa Árabe*. W trakcie HISARA zachęcano do rozwoju międzynarodowych programów szkoleniowych, generowania nowych umów o współpracy w celu promowania mobilności badaczy, nauczycieli i studentów, relacji uniwersytet – biznes oraz promocji języka arabskiego i hiszpańskiego (Fundacja Trzech Kultur). Promowanie dialogu, pokoju i współistnienia między narodami i kulturami Morza Śródziemnego jest naczelną zasadą, która kieruje działaniami tej fundacji. Zajmuje się ona także działalnością edukacyjną, m.in. kursami języka: arabskiego, darija czy hebrajskiego.

Pod auspicjami Fundacji Trzech Kultur zorganizowano w roku 2018 WOCMES (Światowy Kongres Studiów Bliskowschodnich), to jedno z najbardziej prestiżowych wydarzeń na świecie, w którym uczestniczą naukowcy, badacze i eksperci z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Odbywa się co cztery lata i obejmuje 25 obszarów tematycznych. Oprócz prelekcji, realizowano program kulturalny, obejmujący targi książki, wystawę filmową i inne propozycje audiowizualne (WOCMES 2028). Do innych inicjatyw fundacji można zaliczyć: CREAMOS, czyli Program Kreatywności Artystycznej między Andaluzją i Marokiem z uwzględnieniem realizacji celów społecznych (*Programa de Creatividad Artística entre Andalucía y Marruecos con Objetivos Sociales*), następnie program MERE, czyli „Kobiety – Przedsiębiorczyni z Regionu Przygranicza (*Mujeres Empresarias de las Regiones del Estrecho*) przeznaczony dla kobiet zatrudnionych w firmach na terenie Andaluzji oraz północnego Maroka – obejmuje m.in. comiesięczne spotkania, warsztaty, darmowe kursy podnoszące kwalifikacje kobiet z regionów przygranicznych. Z kolei CUDEMA2 – Program Kultura i Rozwój Maroko – Andaluzja 2 (*Programa Cultura y Desarrollo Marruecos Andalucía 2*) ma na celu rozwój kulturalny, społeczny i gospodarczy obszaru przygranicznego między Marokiem a Andaluzją poprzez promowanie kultury. W ramach

tego programu zaplanowano warsztaty szkoleniowe, spotkanie zawodowe i różne równoległe działania kulturalne. Na koniec warto również wspomnieć o programie CARPET, czyli Rzemiosło, Sztuka i Ludzie Razem (*Craft, Art and People Together*). Jest to projekt prowadzony przez Fundację *Tres Culturas* wraz z partnerami z Portugalii i Wielkiej Brytanii oraz Maroka jako kraju gościnnego. Kierunki działań, współfinansowane z funduszy europejskich w ramach programu Kreatywna Europa (2014–2020), obejmują wystawy, konferencje, warsztaty i inne zaplanowane działania w celu promowania wartości różnorodności jako kluczowego czynnika tworzenia bogactwa gospodarczego i społecznego.

Podsumowanie

W większości przypadków instytucje kulturalne zajmujące się problematyką obszaru regionu MENA są odbierane przez ogół społeczeństwa hiszpańskiego jako doskonale źródło wiedzy. Rozpatrując ich efektywność pod kątem organizacji zajęć z języka arabskiego, konferencji naukowych, wystaw czy prelekcji filmowych, odnotowano bardzo wysokie wskaźniki. Związane jest to z zapotrzebowaniem na tego rodzaju inicjatywy ze strony społeczeństwa hiszpańskiego. Dowodem potwierdzającym powyższą tezę jest popularność kursów, konferencji czy wykładów. Podczas zapisów *on-line* miejsca na wydarzenia zwykle wyczerpują się w kilkanaście minut po otwarciu rejestracji. Warto podkreślić, że instytucje kulturalne nie spełniają roli propagatorów islamu, nie można ich w ten sposób postrzegać. Jedyne Islamskie Centrum Kultury w Madrycie stawia sobie za cel promowanie wiary muzułmańskiej.

Polityka kulturalna odnosząca się do społeczności muzułmańskiej stanowi tylko niewielki fragment szerokiego spektrum aktywności hiszpańskich instytucji kulturalnych zarówno państwowych, jak i prywatnych. Mimo tego że prawodawstwo międzynarodowe obliguje do rozszerzenia dostępu do kultury wszystkich grup społecznych oraz do walki z odrzuceniem i marginalizacją, instytucje kulturalne nie są skutecznym narzędziem do walki z islamofobią. Mogą posłużyć jako źródło informacji, pełnią także funkcję edukacyjną. Zauważalna jest troska państwa i społeczeństwa hiszpańskiego o ochronę zabytków związanych z przeszłością islamską, czego znakomitym przykładem jest rekonstrukcja *Medinat Al-Azahra* wpisanej na listę UNESCO w roku 2018, a także troska o meczet katedrę w Kordobie (zachowuje charakter kościoła katolickiego, a nie miejsca modlitwy dla muzułmanów, czego dowodem jest wyraźny sprzeciw dla wyodrębnienia sali do modlitw dla muzułmańskiej społeczności w Kordobie i jej okolicach). W regionach posługujących się własnym językiem znaczna aktywność kulturalna ukierunkowana jest na odzyskiwanie i rozwijanie poczucia tożsamości regionalnej, w szczególności poprzez inicjatywy statutowe mające na celu ochronę tych języków.

Po przeanalizowaniu działalności kulturalnych można stwierdzić, że to ogół społeczeństwa hiszpańskiego jest głównym odbiorcą treści prezentowanych przez wskazane instytucje. Muzułmanie są jedynie przekazicielami treści jako nauczyciele bądź prelegenci na konferencjach naukowych czy sympozjach. Niezależnie od tego czy analizujemy jednostki komercyjne, czy państwowe agendy, dominuje aspekt edukacji, a nie religii – nie można uznawać instytucji kulturalnych za propagatora islamu, ale za centra promujące kulturę, język i historię.

Bibliografia

- Bocheński, J. (1992). *Współczesne metody myślenia*. Poznań: Wydawnictwo Antyk.
- Cieślarczyk, M. (2003). *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magistrów i doktorskich*. Warszawa: AON.
- Constitución Española (1978). Agencia Estatal Boletín Oficial de Estado. Madryt.
<http://tresculturas.org> (15.11.2020).
<http://tresculturas.org> (16.11.2020).
<http://tresculturas.org/proyecto/carpet> (15.11.2020).
<http://tresculturas.org/proyecto/cudema-2> (15.11.2020).
<http://ucide.org> (15.11.2020).
<http://www.centro-islamico.com> (14.11.2020).
<http://www.fundacionalfanar.org> (15.11.2020).
<https://datosmacro.expansion.com> (14.11.2020).
<https://www.annalindhfoundation.org> (14.11.2020).
<https://www.casaarabe.es> (14.11.2020).
<https://www.juntadeandalucia.es> (15.11.2020)
- Ilczuk, D. (1999). Polityka kulturalna a społeczeństwo obywatelskie w świetle literatury, badań Rady Europy i Unii Europejskiej, *Kultura Współczesna*, 1, 65–73.
- Larramendi, M.H., García-Ortiz, P. (2009). *Minorías religiosas en Castilla La Mancha*. Barcelona: Icaria.
- Ley española de Patrimonio Histórico (1985). Boletín Oficial de Estado. Madryt.
- MANUAL para concejales y concejalas de Castilla-La Mancha (2016). D.L. 436. Castilla La Mancha.
- Montes del Castillo, A., Martínez, J. (2011). *Diversidad cultural y religión. Minorías religiosas en la Región de Murcia*. Barcelona: Icaria.
- Prieto de Pedro, J. (2004). *Cultura, Culturas y Constitución*. Madryt: Centro de Estudios Constitucionales.
- Rodríguez Morató, A., Rius Ulldemolins, J. (2012). La política cultural en España: los sistemas autonómicos, *RIPS*, 3 (11), 9–14.
- Wiśniewski, E. (1990). *Metodyka wojskowych badań naukowych*. Warszawa.
www.radioislam.es (15.11.2020).

Inkluzywne nurty dojrzałej teologii politycznej Jürgena Moltmanna

ZBIGNIEW DANIELEWICZ

DR HAB., PROF. PK

ORCID: 0000-0002-1782-6875

Politechnika Koszalińska, Wydział Humanistyczny

e-mail: zbigniew.danielewicz@tu.koszalin.pl

Słowa kluczowe: teologia polityczna, podejście integralne, kryzys ekologiczny, katastrofa

Abstrakt

W artykule przybliżono trwającą ponad siedem dekad twórczą drogę niemieckiego protestanckiego teologa Jürgena Moltmanna. Teksty – tworzone przez niego *explicite* bądź *implicite* i związane z różnorodnymi, zdawałoby się pozapolitycznymi zagadnieniami – zinterpretowano z perspektywy teologii politycznej.

Integralny wykład teologii politycznej Moltmanna to obraz zaangażowania chrześcijańskiej refleksji w różnorodne wymiary życia społeczeństw i świata pozaspolecznego. Moltmann w oryginalny sposób podejmuje kwestie nie tylko klasycznie powiązane z filozofią i teologią polityczną, jak np. prawa człowieka, wolność, godność, równość czy sprawiedliwość, ale odnosi je do pozaludzkiej części świata natury, i to znajdującej się na skraju globalnej katastrofy zagrażającej systemowi ludzkiemu oraz pozaludzkiemu życiu na ziemi – apokaliptycznej katastrofy w sposób ewidentny wywołanej przez człowieka.

Inclusive currents of the mature Jürgen Moltmann's political theology

Keywords: political theology, integral approach, ecological crisis, catastrophe

Abstract

The paper follows the development of academic activity of a German protestant theologian Jürgen Moltmann covering the period of seven decades and interprets it from the perspective of political theology that he has been creating in an explicit or more implicit way, integrating it with various and seemingly non-political issues. Such integral and cohesive shape of Moltmann's political theology unveils a picture of committed Christian reflection involved in various areas of social and natural life. In an original way, Moltmann picks up not only the subjects typically associated with political philosophy and theology, such as human rights, freedom, dignity, equality or justice, but refers all of them to non-human part of the natural world – the world that is on the brink global catastrophe that endangers the whole human and non-human system of life on earth. It is an apocalyptic catastrophe undoubtedly caused by humans.

Wprowadzenie

Jeśli przyjmiemy, że teologia polityczna narodziła się w XX wieku, to zaraz musimy dodać, że właściwie istniała od zawsze, może nie jako dyscyplina akademicka, ale jako idee i wierzenia, które stały za tworzeniem swoistej *Realpolitik*, dając jej uzasadnienie i nadprzyrodzony mandat. Przywołajmy tylko niektóre zwyczajowo wymieniane procesy jak np.: średniowieczne spory o inwestyturę między namaszczonymi władcami sakralnymi i świeckim o pierwszeństwo władzy, późniejsze krucjaty, dalej poreformacyjne wojny religijne, czy w końcu Święte Przymierze po wojnach napoleońskich. W rzekomo świeckiej epoce nowożytnej wpływ teologii politycznej być może zszedł na drugi plan, ale bynajmniej znacznie nie osłabł. „Nowoczesna polityka – w opinii Johna Graya (2009, s. 9) – to rozdział w dziejach religii. Największe z rewolucyjnych wstrząsów, które ukształtowały przeważającą część historii ostatnich dwóch stuleci to epizody z dziejów wiary”. A u podłoża poświeceniowych ideologii legła teologia. W podobnym tonie na temat niejako podpowierzchniowego, acz silnego oddziaływania myślenia teologiczno-politycznego, wypowie się Carl L. Becker w odniesieniu do oświecenia – epoki, którą mimo jej autodeklaracji Becker postrzega jako „ostatni akt średniowiecza”. *Philosophes* bowiem „zburzyli Państwo Boże św. Augustyna, by własnoręcznie je odbudować, wszelako przy użyciu bardziej nowoczesnego budulca” (Becker, 2008, s. 44). Nie będzie więc dużą przesadą stwierdzenie, że nowoczesna polityka łakomie spoglądała na model władzy średniowiecznego monarchy, który jako *persona mixta*, niczym papież, był „głową mistycznego ciała rzeczypospolitej” (*corpus rei publice mysticum*): „cesarz oprócz korony nosił mitrę i papież oprócz mitry nosił tiarę-koronę” (Kantorowicz, 2007, s. 387). Dziś, po wydarzeniach z 11 września 2001 roku i pewnym zauważalnym odrocie sekularyzmu dekad powojennych, religia w życiu publicznym nadal jest istotną, a nawet „może być niebezpieczną siłą w polityce” (Micklethwait, Wooldridge, 2011, s. 420). Współczesna teologia polityczna i jej powojenna postać w projekcie Jürgena Moltmanna, choć określana jako „nowa”, nie wzięła się więc znikąd.

Działalność twórcza Moltmanna, niewątpliwie jednego z najbardziej płodnych i szeroko dyskutowanych XX-wiecznych teologów trwa już niemal siedem dekad; bibliografia jego prac, z licznymi reedycjami i tłumaczeniami na kilkanaście języków, obejmuje ponad 1200 pozycji. Wydania angielskie, które stały się też podstawą tego opracowania, można traktować jako równoważne z niemieckimi bez uszczerbku dla meritum problematyki. Zasadę porządkującą nawigację po tak ogromnym materiale wskażą nam pytania – jak rozwijała się teologia polityczna Moltmanna, a także, jakie wątki tematyczne wplatała i czy ostatecznie, w późnym okresie, da się odnaleźć jakiś temat przewodni, wokół którego można zogniskować inne zagadnienia tej teologii politycznej? Celem niniejszego tekstu jest próba syntetycznego spojrzenia na całość tego dzieła rozumianego właśnie jako teologia polityczna tworzona *implicite* lub *explicite* oraz odnalezienie odpowiedzi na powyższe pytania. Zakładamy, że po wczesnym okresie tworzenia tzw. nowej teologii politycznej *explicite*, twórczość kolejnych dekad nic nie straciła z tematycznego uwrażliwienia właściwego dla tej dyscypliny i dopisała jej kolejne rozdziały, choć już w postaci bardziej *implicite*.

W osiągnięciu sformułowanego powyżej celu pomoże nam krytyczna analiza twórczości myśliciela z Tybingi dokonana w porządku chronologicznym oraz diachroniczna analiza porównawcza z teologicznymi i pozateologicznymi głosami w dyskusjach kolejnych dekad. Taka

metoda, jak się wydaje, będzie pomocna w osiągnięciu postawionych celów, tym bardziej, że sam teolog systematycznych badań nad swą twórczością nie ułatwia – kwestie metodologiczne traktował bowiem dość nieszablonowo i mało rygorystycznie, na co często zwracali uwagę jego komentatorzy. Uprawiał teologię „w drodze”, z metodami dynamicznie zmieniającymi się zależnie od tego ku czemu wiodła go poznawcza pasja. Przyznaje, że w jego przypadku metoda mieści się w nurcie pod nazwą „teologia jako biografia” (2000, s. xv.xix).

Sylwetka Moltmanna

Jürgen Moltmann (ur. 1926), emerytowany profesor teologii systematycznej na uniwersytecie w Tybindze, to zapewne ostatni z wielkich żyjących niemieckich protestanckich teologów XX wieku, których twórczość kształtowała się nie tylko w ogniu akademickich dyskusji, ale przede wszystkim na bazie doświadczeń najbardziej traumatycznych zwrotów historycznych i politycznych ubiegłego stulecia. Jego ewolucja intelektualna wiodła od Goethego, niemieckich romantyków i Nietzschego – autorów czytanych w liberalnej hamburskiej rodzinie, skąd pochodził – przez nieortodoksyjnych filozofów marksistowskich (Ernst Bloch), do jego przełomowych koncepcji teologicznych, które w tej chwili już uznawane są za klasykę. Wyjaśnienie, dlaczego twórca teologii nadziei i tzw. nowej teologii politycznej (razem z katolickim teologiem Johannem Baptistą Metzem) należy do najważniejszych i najbardziej oryginalnych „egzegetów XX wiecznej historii” wymaga uświadomienia sobie formacyjnej roli jego wczesnej biografii.

W 1943 roku Moltmann jako siedemnastolatek, z planami na podjęcie studiów w zakresie matematyki i fizyk nuklearnej, został wcielony do armii, dość szybko jednak oddał się do niewoli i następne cztery lata spędził w obozach jenieckich w Belgii i Szkocji. To był jego czas nawrócenia i spotkania z nieznanym dotąd Bogiem, dzięki Biblii ofiarowanej mu przez amerykańskiego kapelana. Po powrocie do Niemiec odbył studia teologiczne na uniwersytecie w Getyndze, założył rodzinę i w latach 50. rozpoczął pracę jako pastor i teolog, z czasem zadomowiając się na uniwersytecie w Tybindze. Doświadczenia wojenne, trudy pobytu w obozie jenieckim oraz upadek wcześniejszych przekonań przywiodły go do znalezienia nowej nadziei w wierze chrześcijańskiej. Było to dla niego ocalenie fizyczne i duchowe (Moltmann¹, 2004, s. 33–35; 1991, s. 166). Siła i świeżość znalezionej wiary w połączeniu z doświadczaniem świata, który wraz z II wojną światową stanął po raz pierwszy na krawędzi zagłady, „zaowocowały” teologią, która chciała zmienić świat. Choć tak ambitnie sformułowany program brzmi nader ogólnie, to w już przełożeniu na postulatory tworzonej przez Moltmanna teologii politycznej zyskiwał na konkretności i świeżości.

Warto nadmienić, że w powojennych dekadach postulat zbliżenia orędzia chrześcijańskiego do życia i problemów charakterystycznych dla ówczesnych czasów wybrzmiał nie tylko u Moltmanna, równoległe jego głośnym wyrazem był Sobór Watykański II zwołany przez papieża Jana XXIII w 1962 roku. Hasłem dla nowego soboru było uwspółcześnienie, dostosowanie do dzisiejszych potrzeb (*aggiornamento*) oraz otwarcie się na świat współczesny, co znalazło ostateczny wyraz

---

¹ W pracy korzystano z angielskich przekładów dzieł Moltmanna, których pierwsze wydania pojawiły się niemal równoległe z niemieckimi, i z jednego przekładu polskiego. Niektóre pozycje są zbiorami artykułów teologa, opublikowanymi wcześniej w czasopiśmie naukowych.

w jednym z najważniejszych dokumentów soborowych – *Konstytucji dogmatycznej o Kościele w świecie współczesnym*, będącej dojrziałym owocem myśli na temat stanowiska Kościoła, również wobec politycznych i społecznych problemów współczesności (*Sobór watykański II*, 1986). Innym nurtem współczesnej teologii otwierającej się na nowoczesny świat jest rozwijana od lat 60., w dużej mierze w świecie anglojęzycznym, teologia publiczna (*public theology*). Choć jej definicyjne rozumienie ciągle spotyka wiele ujęć, to ma ona wiele miejsc wspólnych z teologią polityczną w jej wyjściu ku politycznym i społecznym problemom naszych czasów (Breitenberg, 2003, s. 55–56). Sam Moltmann (1999, s. 5) termin ten przywoływał i ściśle jego znaczenie ze swoją teologią polityczną wiązał, bowiem teologia szukająca królestwa Bożego „musi być teologią publiczną”.

Rozumienie teologii politycznej i jej wczesna postać

Teologię polityczną Moltmanna (Danielewicz, 2012)² winniśmy odróżniać od teologii polityki tworzonej wcześniej przez Carla Schmitta – twórcy terminu teologia polityczna – oraz Erica Voegelina i Leo Straussa, dla których była dyscypliną wkraczającą w obszar nauk o polityce, historii idei i historii filozofii. Teologia polityczna, w ich rozumieniu, odnosiła się do zagadnień z obszaru wspólnota polityczna – Bóg – autorytet moralny – prawodawca. Rozważane w jej ramach były kwestie źródeł i zakresu porządku społecznego (*ordo*) oraz władzy. Teologia polityczna tworzona przez wspomnianych myślicieli to wiedza o rzeczywistości polityczno-społecznej uprawiana w świetle objawienia (Strauss, 1998). „Stara” teologia polityczna Carla Schmitta z lat 20. XX wieku – powie Moltmann – wychodziła z założenia, że znane historii koncepcje polityczne wspierające państwo były w istocie zsekularyzowanymi koncepcjami teologicznymi. Dla Schmitta to Hobbesowski Lewiatan pozostawał wzorcem – choć do przepracowania – i pojmowanym jako utopia państwa bezpieczeństwa, które jednoczy w sobie duchowe i świeckie oraz polityczne i ideologiczne siły i jednocześnie nie dopuszcza w przypadku żadnej z nich prawa do oporu (Moltmann, 1999, s. 25; 1991, s. 178; 2008, s. 157).

Polityczna teologia Moltmanna formowała się pod wpływem Karla Bartha i opozycyjnego wobec Adolfa Hitlera – *Bekennende Kirche*. Natomiast kontekst zewnętrzny jej powstania tworzyły takie wyzwania nowożytności jak np.: sekularyzacja, rozwój nauk ścisłych, rewolucje polityczne i idea postępu, obejmujące wymiary społeczny i polityczny. W takim kontekście moltmannowska „polityczna teologia jest pozytywną chrześcijańską recepcją nowoczesności” (Rasmusson, 1986, s. 89). Warto również odnotować inne istotne cechy, które odróżniają moltmannowską teologię polityczną od wcześniejszych ujęć. Moltmannowi nigdy nie był bliski konserwatyzm ani tradycjonalizm, raczej cechowała go społeczna, „oddolna” wrażliwość. Mocno obecny jest też w jego podejściu pewien praktycyzm, niewychodzący od założeń teoretyczno-filozoficznych, choć posiada umiejętność podejmowania nowych zagadnień w szerokim interdyscyplinarnym spectrum, wywodzącym się z doświadczenia zniewolenia i ucisku. Co do metodologicznych podstaw swojej koncepcji, to wyprowadza je bezpośrednio z Ewangelii.

² Szerzej o wczesnym rozumieniu teologii politycznej u Moltmanna, pisałem w przywołanym w odnośniku opracowaniu. Z omówienia niektórych zagadnień korzystam w niniejszym tekście.

Ważnym wczesnym dziełem Moltmanna była wydana w 1964 roku *Teologia nadziei*, która stała się wydarzeniem nie tylko teologicznym, ale i ważnym głosem w burzliwych przemianach społeczno-politycznych lat 60. i te wątki warto tu przywołać. W ocenie teologa chrześcijaństwo zbyt często było zwrócone ku przeszłości i kultywowaniu tradycji. Podjął więc rękawicę rzuconą przez marksizm zarzucający chrześcijaństwu głoszenie ucieczki od świata. Już na pierwszych stronach napisał, że wprawdzie oczekujemy eschatycznego spełnienia, ale już „na ziemi i pośrodku walki o słusność i Bożą sprawiedliwość, żadna teologia nie może być wolna od pewnej dozy pełnego pasji ekstremizmu” (Moltmann, 1993, s. 11). Przywołując znane zawołania Karola Marksa zapisane w *Tezach o Feuerbachu*: „Filozofowie dotychczas jedynie interpretowali świat, a chodzi o to by go zmieniać” (teza XI), Moltmann (1993, s. 84) stwierdził: „teolog nie troszczy się po prostu o to, by nieść nową interpretację świata, historii i ludzkiej natury, ale o to, by przekształcić je w oczekiwaniu na boską transformację”. „Tak więc teologia chrześcijańska – podsumuje analityk twórczości Moltmanna – ma wymiar polityczny, bowiem czuje się solidarna z tymi, którzy starają się przeobrazić społeczeństwo” (Winling, 1990, s. 273). Moltmann zerwał w ten sposób symbolicznie z powojenną apolityczną postawą niemieckich Kościołów protestanckich, uważając że kościół misyjny nie może być obojętny politycznie (Bauckham, 1995, s. 120–121).

Teologia polityczna późnych lat 60. szybko stała się nurtem wykraczającym poza granice Europy, ku krajom Trzeciego Świata. W autobiografii pisał o tym czasie:

Burzliwe lata 1968–1972 w Tybindze zwieńczam nagłówkiem „Teologia Polityczna”. Nie było to oczywiście jedyne pole mojego zaangażowania w ciągu tych lat, ale niewątpliwie była ona centrum dysput z protestującymi studentami; w tych też latach teologia polityczna była tematem moich wyjazdowych wykładów i referatów na konferencjach (Moltmann, 2008, s. 147).

„Nową” teologię polityczną współtworzył z J.B. Metzem (uważanym za ojca tej doktryny) i z Dorotheą Sölle. Sam termin dla ich nowej aktywności zaproponował Metz, natomiast sam Moltmann (1997, s. 25) sformułowania „teologia polityczna” nie lubił. W każdym razie, w jego projekcie nie chodziło o upolitycznianie Kościoła ani chrześcijaństwa, ale o krytykę sprzężenia władzy świeckiej i duchowej – państwa i Kościoła. Jego zamiarem była chrystianizacja polityki kościelnej i polityki tworzonej przez chrześcijan. „Moją troską – powie teolog – był profetyczny chrześcijański krytycyzm idoli religii politycznej i arogancji władzy; a także nadzieja dla ofiar” (Moltmann, 2008, s. 155).

Na początku lat 70. Moltmann zapoznał się z *Teologią wyzwolenia* Gustavo Gutierrez, którą przyjął z uznaniem i zainteresowaniem, ponieważ dostrzegł pokrewieństwo swojej teologii politycznej z teologią wyzwolenia. Nazwa „teologia wyzwolenia” wydawała mu się bardziej odpowiednia do politycznego teologizowania. Miał nadzieję na bliższą współpracę, ale południowoamerykańscy teologowie wyzwolenia odebrali zainteresowanie swoją teologią jako próbę jej zawłaszczenia przez teologów europejskich, w taki sam sposób jak całą kulturę i cywilizację Ameryki Południowej i Środkowej zawłaszczono kilka wieków wcześniej.

Następnym ważnym wątkiem teologii politycznej Moltmanna z lat 70. były prawa człowieka – gdzie za podstawę należy przyjąć godność człowieka stworzonego na obraz Boży – godność

pojmowaną jako „jakość bycia człowiekiem”. W konsekwencji oznacza to, że „godność istot ludzkich jest jedna i niepodzielna, prawa człowieka są również jedną całością, i nie mogą być dowolnie rozszerzane lub zawężane” (Moltmann, 1999, s. 116). Troska o uznanie praw człowieka to jedno z centralnych kryteriów działań każdej społeczności politycznej. Prawa człowieka, o których pisał teolog nie są inne niż te zapisane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ z 1948 roku czy w Międzynarodowych Paktach Praw Człowieka. Powyższa nazwa obejmuje dwa paktory praw, które zostały uchwalone przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 16 grudnia 1966 roku – są to: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturowych. W odniesieniu do często tragicznych doświadczeń XX wieku oraz wcześniejszej historii, można te prawa podzielić na kilka grup – indywidualne, ekonomiczne i socjalne oraz prawo do życia. Innymi słowy są to prawa chroniące (życie, bezpieczeństwo); prawo do wolności (religii, opinii, zgromadzeń); prawa socjalne (do pracy, wyżywienia, posiadania miejsca zamieszkania); prawa do aktywnego uczestnictwa (w życiu politycznym, gospodarczym, społecznych) (Moltmann, 1999, s. 117–119). W powojennych dekadach XX wieku obserwowano swoiste odkrycie praw człowieka, mimo że wiele z nich bezpośrednio nawiązuje do zdobyczy europejskiej myśli oświeceniowej. Jeszcze bezpośrednio przed II wojną światową w stosunkach międzynarodowych panowało przekonanie, że każde państwo traktuje obywateli według własnych suwerennych zasad – nie było uzasadnienia dla interwencji humanitarnych. Dopiero tragiczne doświadczenia obu wojen światowych oraz zagrożenie zagładą nuklearną pomogły wzbudzić poczucie globalnej solidarności całej ludzkości jako jednego podmiotu.

Proces ten Moltmann opisuje w trzech fazach. Najpierw (do około roku 1960) trwała dysputa nad prawami związanymi z wolnością religijną, co doprowadziło do przekonania, że dopiero wtedy będą one realizowane, gdy inne prawa jednostki będą przestrzegane. Następnie na plan pierwszy wybiły się prawa socjalne i ekonomiczne (po roku 1960), w związku z częściowo nowymi i właściwymi dla nich zagrożeniami takimi jak np.: rasizm, kolonializm, dyktatury i walka klas – panowało przekonanie, że wolności gospodarczej nie zdobędzie się w świecie rażącej politycznej niesprawiedliwości i gospodarczej nierówności. Ostatnia faza wiąże się z wyłanianiem się poczucia globalnej wspólnoty losu całej ludzkości (od końca lat 70.), kiedy zwrócono baczniejszą uwagę na zagadnienia ekologiczne, przede wszystkim na głęboką dewastację i nadmierną eksplorację zasobów środowiska naturalnego, co w konsekwencji sprowokowało pytania o prawa świata naturalnego.

Rozwój teologii politycznej myśliciela z Tybingi można postrzegać w ramach pewnej sekwencji – obok już wyłonionych i kontynuowanych wątków powstają nowe, jak np. teologia polityczna o nastawieniu socjalistycznym, pokojowym, ekologicznym, dotyczącym praw człowieka i feministyczna. Z tą ostatnią silnie utożsamiała się jego małżonka – Elisabeth Moltmann-Wendel (Moltmann, 1999, s. 51–57). Coraz to nowe i bogatsze wątki i nurty swojej teologii politycznej Moltmann zawsze widział jako powiązane ze sobą i wzajemnie się uzupełniające: polityczne wyzwolenie i eschatyczne zbawienia, prawa ziemi i prawa człowieka, krańcowo różne od siebie apokalipsa świecka i biblijna, polityka eksploatacji natury i teologia ratowania dzieła stworzenia (Moltmann, 1999, s. 92–116; 46–70; 117–134).

Ekologiczna teologia katastrofy i nadziei jako zwornik teologii politycznej

Począwszy od początku lat 80. zagadnienia ekologiczne, czyli etymologicznie – dotyczące „nauki o domu” (Moltmann, 2019, s. 24) stają się powoli jej zwornikiem i pryzmatem interpretacyjnym dla pozostałych zagadnień jego teologii politycznej, dzieje się tak wraz z palącą potrzebą zajęcia się tymi zagadnieniami. Przełomowe jest tu wydanie pracy *Bóg w stworzeniu. Ekologiczna doktryna stworzenia* (I wyd. niemieckie 1985), będącej zapisem prestiżowych Gifford’s Lectures (1984/1985) wygłoszonych w Uniwersytecie w Edynburgu, w których dużo miejsca poświęcono naturze i źródłom obecnego kryzysu ekologicznego i to w czasie, gdy ekologia nie przebijała się jeszcze na pierwsze strony gazet. Odniesienia do kryzysu ekonomicznego w oficjalnym nauczaniu katolickim można dostrzec w tekście Pawła VI (encyklika *Pacem in terris* z 1971 roku), czy nauczaniu Jana Pawła II, szczególnie z ostatnich lat jego pontyfikatu, kiedy wyraźnie nawoływał do nawrócenia ekologicznego – współbrzmiąc tym samym z poglądami Moltmanna. Jednak dopiero papież Franciszek zdobył się na mocne i jednoznaczne stwierdzenie, szczególnie w encyklice *Laudato si* (2015, s. 26–28), gdzie podkreślił dramatyczną powagę i pilność tematyki kryzysu środowiska ekologicznego czy szerszej środowiska życia człowieka, obejmującego wymiary społeczne, ekonomiczne i polityczne.

Dla Moltmanna (1995a, s. 63–144, 524) już wtedy był to kryzys na miarę apokaliptycznego śmiertelnego, globalnego i dotyczącego ludzkości jako całości. Jest to „kryzys całego systemu naszego nowoczesnego, zindustrializowanego świata” (Moltmann, 1995a, s. 67), bo dotyczy systemu życia na ziemi. I jako w pewnym sensie nadrzędny kryzys staje się pryzmatem interpretacyjnym dla innych zagadnień z dziedziny teologii politycznej tego myśliciela. Motyw teologii ekologicznie wrażliwej ujęty w programie teologii politycznej wyprowadził Moltmann z oryginalnej reinterpretacji teologii stworzenia i mocno ugruntował go w kontekście pozateologicznych zagrożeń, które przyniósł XX wiek. Warto przy tym zauważyć, że przeniesienie przez Moltmanna pod koniec lat 70. uwagi z kwestii dialogu chrześcijańsko-marksistowskiego na zagadnienie dotyczące środowiska naturalnego można odczytać w szerszym kontekście przemian ideologicznych dokonujących się w tym czasie w Niemczech Zachodnich. Na przykład neomarksizm, któremu w swoim czasie nieobce były nawet terrorystyczne ekscesy, ustąpił miejsca ideologii ekologicznej (Reinhard, 2009, s. 231). Najpierw więc inspiracją dla jego politycznej teologii ekologicznej była interpretacja nowożytniej historii globalnej dominacji państw europejskich i ekspansjonizmu, która realizowana była według schematu: eksploatacja, dominacja, marketing. Za europejskim podbojem kolejnych regionów świata szła antropogenna ogólnoswiatowa katastrofa ekologiczna (Moltmann, 2000, s. 225–226). Ten podbój, zdaniem wielu autorów (Lynn White, Carl Amery, Douglas L. Meadows, Arnold Toynbee i Karl Loewith), miał podstawę w interpretacji opacznie odczytanego nakazu panowania z Ks. Rodzaju 1,28³, odbieranego jako wezwanie do podbijania ziemi, panowania nad naturą i rządzenia nią, ale także w antropocentrycznej filozofii,

³ „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną; abyście panowali nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym i nad wszystkimi zwierzętami pelzającymi po ziemi” (Biblia Tysiąclecia).

według której człowiek jest „panem i właścicielem natury” (Kartezjusz, 1981, s. 72). Według Kartezjusza człowiek, jako *res cogitans* należy do innego, wyższego porządku bytowego niż cały świat natury (*res extensa*), natomiast zdobywana przez niego wiedza daje moc i władzę (Francis Bacon – *knowledge is power*) – domyślnie – nad naturą w każdym jej wymiarze. Rozdział między *res cogitans* i *res extensa* w istocie wyłączał człowieka ze świata materialnego. W ten sposób, jak podkreśla Moltmann, naukowo zobiektywizowana i skwantyfikowana natura stała się wyłącznie przedmiotem eksploatacji.

Ponadto, powyższy antropocentryzm wspierał się, zdaniem Moltmanna, na nowym obrazie Boga, zaproponowanym przez Ockhamowski nominalizm, a potem renesans i myśl protestantyzmu – Bóg jest wszechmocny i jest to podstawowy atrybut Jego boskości. Transcendentny Bóg staje się daleki i różny od świata. Stworzony na obraz Boży człowiek odzwierciedla Stwórcę właśnie jako podmiot mocy, władzy i zdobywanej wiedzy (Moltmann, 1995, s. 27–35, 63–77). Do czego jednak jest mu bliżej: do bycia Bogiem czy jednak częścią natury? Tu myśl Moltmanna wydaje się ewoluować i z ostatniej pracy wyłania się dość markotna wizja człowieka maszyny, choć nie w naiwnej oświeceniowej wersji Juliána de La Mettrie, ale podmiotu, który posiadał boskie przymioty władzy i podporządkowania sobie natury. Bogiem jednak się nie stał, a z natury się wyalienował. Między transcendentnym i pozaświatowym Bogiem, a światem jako maszyną „ludzie jakimi ich znamy już nie istnieją”, ponieważ stali się w gruncie rzeczy maszynami. I ta transformacja jest dla teologa zatrważająca (Moltmann, 2019, s. 21–22). Inaczej w przypadku Yuvala N. Harariego, którego napawa optymizmem, a przynajmniej dumą. Harari swój drugi międzynarodowy bestseller poświęcił właśnie opisu i konsekwencjom zmiany, jakiej jesteśmy świadkami – człowiek staje się bogiem, choć nie w sensie transcendentnej istoty, bo ta jego zdaniem nie istnieje, ale istoty która już posiada przymioty tradycyjnie przypisywane bóstwu i będące pochodnymi prawdy wynikającej z realizacji twierdzenia *knowledge is power*. Dzięki postępom medycyny i nauk ścisłych dziś i w najbliższych dekadach człowiek staje się niemal nieśmiertelny, praktycznie wszechmocny i właściwie – w przededniu opracowania *universal AI* – wszechwiedzący. Proces ubóstwienia będzie postępować za sprawą inżynierii biologicznej, tworzenia organizmów cybernetycznych i inżynierii bytów nieorganicznych (Harari, 2016, s. 43–49). Natomiast J. Gray (2019, s. 157–158), odnosząc się do takich nowych postaci ateizmu, podsumowuje: „Bóg monoteizmu nie umarł, On tylko opuścił scenę na chwilę”, aby ponownie pojawić się jako ludzkość, lub inne surogaty: nauka, technologia, transhumanizm. „Współczesny ateizm jest kontynuacją monoteizmu, tylko innymi metodami”. Gdy kilka dekad temu Martin Heidegger, programowy ateista, krótko przed śmiercią wyznał, że „tylko jakiś bóg (*ein Gott*) może nas jeszcze uratować”, chyba nie przypuszczał, że szybko pojawi się ów „bóg”, który owszem – według jednych będzie ratunkiem, ale dla innych synonimem zagłady.

Wystarczyło tylko kilka wieków ekspansji i dominacji, aby doprowadzić świat natury do poziomu śmiertelnego kryzysu wyrządzonego ludzkimi rękami, kryzysu przemysłowo-technologicznej cywilizacji, a co za tym idzie kryzysu społecznego i politycznego, podłoża u którego leży ostry kryzys wartości (Moltmann, 1995, s. 63). Stąd pytanie, jakie wartości przyświecały

rozwojowi nowożytnej cywilizacji. Społeczeństwa i kultury przednowożytne bazowały na równowadze i harmonii między człowiekiem a naturą, natomiast „nowożytna cywilizacja, po raz pierwszy, postawiła na rozwój, ekspansję i podbój” oraz na „dążenie do szczęścia” (Moltmann, 1995, s. 72–73). Właśnie poprzez naświetlenie apokaliptycznego, a więc globalnego wymiaru kryzysu ekologicznego Moltmann otwiera nowy etap swojej teologii politycznej. Jak na nowo uporządkować życie społeczeństw w ich *polis*? Czy współczesne społeczeństwo ma jakąś przyszłość przed sobą? – sam formułuje odpowiedź – jego przyszłością jest nawrócenie (Moltmann, 1995b, s. 174–177). Kryzys cywilizacyjny będący kryzysem polityki kierowania rozwojem społeczeństw był efektem opacznie rozumianej hierarchii wartości uprzywilejowującej eksploatację i niepohamowany wzrost. By wyjść z tej zapaści, póki nie jest za późno, „potrzebujemy ponad wszystko wypracowania nowej postawy szacunku dla całego świata natury opartego na harmonii współistnienia” (Moltmann, 1995b, s. 174–177). Innymi słowy nawrócenie, do którego teolog nawołuje to w dużej mierze nawrócenie ekologiczne (dobrą inicjatywą idącą w kierunku nawrócenia ekologicznego może być opracowanie i przyjęcie na forum ogólnoświatowym Powszechnej Deklaracji Praw Natury, dokumentu na wzór Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku. Właściwym krokiem było opracowanie Światowej Karty Natury przyjętej przez ONZ w 1982 roku, przyznającą jej własne prawa i uznającą ją za podmiot prawny (Moltmann, 1995a, s. 532).

Jako alternatywa wobec braku nawrócenia ekologicznego, czyli rewolucyjnej zmiany paradygmatu naszej relacji do natury, lub konieczności „ekologicznej reformacji teologii i duchowości chrześcijańskiej” (Moltmann, 2019, s. vii. 5–7) pojawia się tylko świecka apokalipsa – świecka, ponieważ w odróżnieniu od teologicznej nie niesie nadziei, wieszczy tylko zagładę, jako ostateczny koniec. O tym pisze Moltmann (2019) w najnowszej pracy opatrzonej podtytułem „teologia dla świata w niebezpieczeństwie”. Czym są te bezprecedensowe w skali, zasięgu i liczebności zagrożenia? Nawet tak poważne niebezpieczeństwa jak pogłębiające się ubóstwo miliardów ludzi i ich prekaryzacja – jako nikomu do niczego niepotrzebnych – nikną na tle dwu największych zagrożeń: katastrofy ekologicznej i katastrofy nuklearnej, Moltmann (2019, s. 5–8) mówi o nich jako o samobójstwach ludzkości.

Patrząc z perspektywy siedmiu dekad swojej twórczości na XX wiek, który „był stuleciem masowych eksterminacji i masowych egzekucji” (Moltmann, 2019, s. 4) przytacza powojenną obserwację Alberta Camusa: „oto tajemnica Europy: życie nie jest już kochane”. Brzmi przynębiająco, ale teolog stawia niemal obrazoburczo brzmiące pytanie – czy ludzkość w ogóle powinna istnieć? A nawet – czy nie jest zbyt liczna? Nikt nie przetrwa nuklearnej zimy, a inne z zagrożeń, z ekologicznymi na czele, nie są ani trochę mniej poważne. Stąd dziś, jak nigdy wcześniej możemy mówić o realności i obecności w naszych dniach poczucie czasu końca. Znaleźliśmy się na końcu ery nowoczesności i jednocześnie na początku tego, co musi być początkiem ekologicznej przyszłości naszego świata, o ile nasz świat ma przetrwać. Nowy paradygmat właśnie jest tworzony, paradygmat, który łączy ludzką kulturę i naturę w inny sposób niż to miało miejsce w ramach paradygmatu czasów nowożytnych, który był definiowany przez zdobycie władzy nad naturą i jej mocami (Moltmann, 2019, s. 9–11, 14–15).

Nowoczesna zsekularyzowana apokaliptyka jest według Moltmanna zjawiskiem kilkupo-staciowym. W późnej fazie zimnej wojny (lata 80. i prezydentura Ronalda Reagana) mówił o „nuklearnej apokalipsie”, nieco później o „apokalipsie ekologicznej”, następnie o „cichej apokalipsie” – określając w ten sposób głód i ubóstwo prawie jednej trzecia ludzkości z krajów Trzeciego Świata. I w końcu najnowsza jej postać to „apokaliptyczny terroryzm”, który nie oczekuje pasywnie końca, ale stara się go przyspieszyć (Moltmann, 1996, s. 202–218; 2004, s. 48–50). Apokaliptyczny i schyłkowy nastrój jest wyraźnie odczuwalny w XX-wiecznej kulturze Zachodu. Po Hiroszimie „nasz czas stał się czasem z ogranicznikiem czasowym. Wiek, w którym żyjemy, jest ostatnim wiekiem ludzkości, ponieważ żyjemy w czasie, gdy koniec ludzkości może zostać spowodowany w każdej chwili” (Moltmann, 1995c, s. 204). Uruchomiony w 1947 roku przez amerykańskich fizyków atomowych symboliczny Zegar Zagłady to dziś jeden z najpoważniejszych interdyscyplinarnych naukowych wskaźników dobitnie o tym przekonujących (zapewne razem z Międzynarodowym Panelem ds. Zmian Klimatycznych – IPCC). W bieżącym roku, jeszcze przed wybuchem pandemii Doomsday Clock podał wskazanie rekordowo bliskie końca – sto sekund do zagłady ludzkości (Mecklin, 2020).

Sekundy dzielące nas od świeckiej, wywołanej przez człowieka apokalipsy, to także czas pozostały do końca polityki i tym samym teologii politycznej. Chrześcijańska wizja transcendentnej przyszłości wiąże się z immanentną obecnością Boga w świecie nowego stworzenia – stąd tak ważna troska o pozaludzką część świata natury, bo i jej udziałem stanie się ta przyszłość. Jest to wizja pozytywna, co wyraża się już w prostym przypomnieniu o właściwym odczytaniu terminu apokalipsa – objawienie, odkrycie w sposób obrazowy rzeczy przyszłych. Tymczasem jednak, w oczekiwaniu rzeczy przyszłych pozostaje nadzieja, która u Moltmanna, w całym okresie twórczości, od *Teologii nadziei* (1964) do *Etyki nadziei* (2012) i *Ducha nadziei* (2019) była pojmowana nie jako oderwanie od problemów doczesności, ale przeciwnie, jako zachęta do aktywnej przemiany politycznych, społecznych i środowiskowych warunków tego świata w oczekiwaniu rzeczy przyszłych. Dobitnie to potwierdzały nie tylko takie wczesne prace spod szyldu teologii politycznej, jak np. *Religion, Revolution and the Future* (1969), ale i najnowsze, nawołujące do zastąpienia światowej polityki polityką ziemi, która zacznie podejmować jej wszystkie ponadnarodowe, ponadreligijne i ponadpolityczne problemy w ich palącej pilności (Moltmann, 2019, s. 34–35).

Podsumowanie

Odpowiadając sobie na pytanie, co w dłuższej perspektywie pozostało z procesu chrystianizacji polityki, a z drugiej strony co w obrębie chrześcijaństwa może zostać upolitycznione, Moltmann wskazuje na dwie fundamentalne i biblijnie ugruntowane zasady dotyczące relacji sfer sacrum i profanum. Jest to ewangelijna wypowiedź Jezusa o oddaniu Bogu, co boskie i cesarzowi, co cesarskie (Mt 22,21), a także implikacja płynąca z opisów stworzenia w Ks. Rodzaju – człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boże, co jest podstawą jego godności, bez względu na rasę, płeć, stanowisko czy pochodzenie. W pierwszym przypadku z perspektywy czasu widzimy, że rozdział sacrum i profanum odarł władzę świecką z jej nadprzyrodzonych umocowań.

Natomiast biblijne uzasadnienie godności, także w długiej perspektywie, odnalazło swoje mocne potwierdzenie w Powszechnej Deklaracji Praw człowieka ONZ z 1948 roku (Moltmann, 2012, s. 193–194). Obie zasady są też trwale obecne w całości twórczości myśliciela z Tybingi i z wpływem dekad ciągle na nowo podejmowane.

Ponadto, jeśli szukalibyśmy analogii między podręcznikowymi wykładami filozofii i teologii politycznej, to koniecznie znalazłyby się takie kwestie, jak np. prawa do wolności, równość, godność, rozumienie wspólnoty i sprawiedliwości społecznej (Swift, 2010). Z założenia o tych prawach mówimy w odniesieniu do osoby ludzkiej i ludzkich wspólnot. Moltmann przekracza to założenie i bazując na swojej szerokiej interpretacji teologii stworzenia widzi te prawa jako przynależne nie tylko człowiekowi, ale całemu światu natury stworzonej, której człowiek jest częścią. I to wcale nie częścią nieuprzywilejowaną, jak chciała tradycja teologiczna („korona stworzenia”) czy filozoficzna („pan i posiadacz natury”). Nowożytny antropocentryzm naszej cywilizacji powinien więc być zastąpiony biocentryzmem i koncentracją na całym systemie życia na ziemi (Moltmann, 2019, s. 14).

Co istotne, takie poszerzające się rozumienie teologii politycznej może być też postrzegane jako odzwierciedlenie procesów charakterystycznych dla myśli politycznej kilku ostatnich dekad. Wydaje się, że polegają one na swoistym „rozlaniu się” polityki na inne zdałoby się niepolityczne dziedziny życia publicznego, a nawet rodzinnego i indywidualnego. Stało się tak między innymi za sprawą bezprecedensowego historycznie rozprzestrzenienia się dostępu do mediów, szczególnie w ich elektronicznej postaci – dziś każdy jest politykiem, zdanie każdego zbierającego głos – jako wyborcy – jest równie ważne, bez względu na wiedzę czy stanowisko. Charakterystyczna dla Moltmanna jest wrażliwość na zmiany natężenia i kierunki pól informacyjnych oraz debat publicznych ostatnich kilku dekad. Teologia polityczna w wydaniu Moltmanna – jako teologia publiczna w czasach sekularyzacji i konsekwentnej marginalizacji teologii – chce mieć ponadkonfesyjny charakter i szuka formuły, która nie tylko przemówi językiem współczesności, ale nawet pomoże znaleźć rozwiązania dla problemów, które sama przyniosła (Breitenberg, 2003, s. 82).

Bibliografia

- Bauckham, R. (1995). *The Theology of Jurgen Moltmann*. Edinburgh: T&T Clark.
- Becker, C.L. (2008). *Państwo Boże osiemnastowiecznych filozofów*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Breitenberg, E.H. Jr. (2003). To Tell the Truth: Will the Real Public Theology Please Stand Up? *Journal of the Society of Christian Ethics*, 2 (23), 55–56.
- Danielewicz, Z. (2012). Teologia polityczna Jürgena Moltmanna. Od wrażliwości społecznej do ekologicznej. W: Z. Danielewicz (red.), *Z problematyki przemian tożsamości europejskiej. Historia – Religia – Kultura* (s. 67–81). Koszalin: Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej.
- Franciszek (2015). *Encyklika Laudato si. W trosce o wspólny dom*. Częstochowa: Edycja świętego Pawła.
- Gray, J. (2009). *Czarna Msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii*. Kraków: Znak.
- Gray, J. (2018). *Seven types of Atheism*. Allen Lane: Penguin Random House.
- Harari, Y.N. (2016). *Homo Deus. A Brief History of Tomorrow*. London: Harvill Secker.
- Kantorowicz, E. (2007). *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kartezjusz (1981). *Rozprawa o metodzie*. Warszawa: PWN.
- Mecklin, J. (red.) (2020). Closer than ever: It is 100 seconds to midnight. 2020 Doomsday Clock Statement. *The Bulletin of the Atomic Scientists*. Pobrane z: <https://thebulletin.org/doomsday-clock/current-time> (10.07.2020).
- Micklethwait, J., Wooldridge, A. (2011). *Powrót Boga. Jak globalne ożywienie wiary zmienia świat*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Moltmann, J. (1991). *History and the Triune God. Contributions to Trinitarian Theology*. New York: Crossroads.
- Moltmann, J. (1993). *Theology of Hope. On the Ground and the Implications of a Christian Eschatology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (1995a). *Bóg w stworzeniu. Ekologiczna doktryna stworzenia*. Kraków: Znak.
- Moltmann, J. (1995b). Has Modern Society any Future? W: J.B. Metz, J. Moltmann, *Faith and the Future. Essays on Theology, Solidarity and Modernity* (s. 167–177). Maryknoll: Concilium Series.
- Moltmann, J. (1995c). *The Coming of God. Christian Eschatology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (1997). *How I Have Changed. Reflections on Thirty Years of Theology*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Moltmann, J. (1999). *God for a Secular Society. The Public Relevance of Theology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2000). *Experiences in Theology. Ways and Forms of Christian Theology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2004). *In the End – the Beginning. The Life of Hope*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2008). *A Broad Place. An Autobiography*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2010). *Sun of Righteousness, Arise! God's Future for Humanity and the Earth*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2012). *Ethics of Hope*. Minneapolis: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2019). *The Spirit of Hope. Theology for a World in Peril*. Louisville: WJK Press.
- Rasmusson, A. (1986). *The Church as Polis. From Political Theology to Theological Politics as Exemplified by Jürgen Moltmann and Stanley Hauerwas*. University of Notre Dame Press.
- Reinhard, W. (2009). *Życie po europejsku. Od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobór watykański II. Konstytucje – Deklaracje – Dekrety* (1986). Poznań: Pallotinum.
- Strauss, L. (1998). Czym jest filozofia polityki? W: L. Strauss, *Sokratejskie pytania. Eseje wybrane*. Warszawa: Altheia.
- Swift, A. (2010). *Wprowadzenie do filozofii politycznej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Winling, R. (1990). *Teologia współczesna*. Kraków: Znak.

Europeizacja okołakcesyjna Finlandii

KRZYSZTOF KACZMAREK

DR

ORCID: 0000-0001-8519-1667

Politechnika Koszalińska, Wydział Humanistyczny

e-mail: puola1972@gmail.com

Słowa kluczowe: Finlandia, finlandyzacja, europeizacja, negocjacje akcesyjne, EFTA, Unia Europejska

Abstrakt Celem artykułu było ukazanie mechanizmów, które doprowadziły do integracji Finlandii z Unią Europejską. Finom, którzy po II wojnie światowej znaleźli się w radzieckiej strefie wpływów, udało się zbudować państwo dobrobytu i w pełni zintegrować się z Europą Zachodnią. Ze względu na położenie geopolityczne europeizacja Finlandii miała i ma szczególny przebieg.

Around the accession Europeanization of Finland

Keywords: Finland, finlandization, Europeanization, accession negotiations, EFTA, the European Union

Abstract The aim of the article is to show the mechanisms that led Finland to integration with the European Union. Despite finding themselves in the Soviet sphere of influence after World War II, the Finns managed to build a welfare state and fully integrated with Western Europe. Due to its geopolitical location, the Europeanization of Finland had a special course.

Wprowadzenie

Po zakończeniu II wojny światowej Finlandia znalazła się w radzieckiej strefie wpływów, jednak jej status był odmienny od tego, jaki zastosowano w Europie Środkowo-Wschodniej – w polityce zagranicznej uzależniona od Związku Radzieckiego (ZSRR), w polityce wewnętrznej zachowała samodzielność. Jednocześnie państwo to zostało zmuszone do wypłacania Moskwie reparacji wojennych, a przez pierwsze powojenne lata na jego terytorium stacjonowali czerwo-noarmiści. Aż do wyboru Michaiła Gorbaczowa na sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC KPZR) polityka zagraniczna Finlandii polegała przede wszystkim na niedawaniu wschodniemu sąsiadowi jakiegokolwiek powodu do

niezadowolenia w zamian Wielki Brat nie ingerował w sprawy wewnętrzne. Niemniej udział Finlandii w organizacjach międzynarodowych był zawsze konsultowany z władzami radzieckimi. Relacje ZSRR z Finlandią dały początek pojęciu finlandyzacji, które oznacza ograniczenie przez obce mocarstwo polityki zagranicznej państwa w zamian za brak ingerencji w sprawy wewnętrzne. Dzięki realizowanej wówczas strategii politycznej, Finlandia stała się pomostem między Wschodem a Zachodem. Działania władz, a szczególnie dyplomacji Finlandii w okresie zimnej wojny, dały podstawy późniejszego rozwoju gospodarczego.

Obecnie kraj ten jest członkiem Unii Europejskiej i jest postrzegany jako bezpieczne państwo dobrobytu, jednak droga do politycznej i gospodarczej integracji z Europą Zachodnią była szczególna i uzależniona od sytuacji międzynarodowej, co stanowiło sprawdzenie skuteczności fińskiej polityki.

Głównym celem badawczym tego artykułu było podjęcie próby usystematyzowania zjawisk społecznych, politycznych i gospodarczych zachodzących w Finlandii w okresie integracji tego państwa ze strukturami Europy Zachodniej. Dla jego osiągnięcia autor postawił główne pytanie badawcze – które zjawiska i procesy polityczne spowodowały przystąpienie Finlandii do Unii Europejskiej, a które były skutkiem akcesji.

Zrozumienie położenia Finlandii na arenie międzynarodowej w okresie bezpośrednio poprzedzającym akcesję wymagało skorzystania z metody historycznej. Dzięki podejściu historycznemu można zrozumieć przyczyny uzależniania przez Finów swojej aktywności na arenie międzynarodowej od władz w Moskwie. Zastosowana została również metoda analizy systemowej, która pozwoliła na zrozumienia powiązań między systemem politycznym Finlandii, a jej systemem społecznym, szczególnie w kontekście referendum akcesyjnego. Ze względu na próbę ukazania wyjątkowości integracji tego państwa na tle pozostałych członków Unii Europejskiej, zastosowano także metodę porównawczą. Z kolei badanie zmian zachodzących na skutek integracji w fińskim systemie prawnym wymagało zastosowania metody instytucjonalno-prawnej. Autor zastosował także koncepcję wielopoziomowego zarządzania pozwalającą zbadać wpływ integracji europejskiej na Finlandię w kontekście rozwoju ponadnarodowego. Ostatnią z głównych metod badawczych wykorzystanych w niniejszym artykule było podejście europeizacyjne w odmianie *ad-extra* (na zewnątrz), które pozwoliło na zbadanie interakcji między Finlandią i Federacją Rosyjską.

Europeizacja przedakcesyjna Finlandii

Nie istnieje jednoznaczna definicja europeizacji, stąd też na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto uściślenie tego pojęcia zaproponowane przez Janusza Ruszkowskiego, który wskazuje, że europeizacja to również „wynikające z siły grawitacji UE wielorakie oddziaływanie oraz transfer rozwiązań, zasad, reguł, wartości lub standardów z poziomu europejskiego na poziom narodowy lub odwrotnie, a następnie ich zastosowanie i efekt wywołany taką implementacją” (Ruszkowski, 2010, s. 8). Poza dwoma podstawowymi i najczęściej wymienianymi typami europeizacji (*top-down* i *bottom-up*) autor ten wymienia trzeci typ europeizacji – *ad-extra*, polegający na oddziaływaniu instytucji europejskich na podmioty spoza Unii Europejskiej (Ruszkowski, 2010, s. 9).

W przypadku podjęcia próby analizy europeizacji przedakcesyjnej Finlandii nie należy ograniczać się jedynie do badania procesów zachodzących w tym państwie w okresie bezpośrednio poprzedzającym przystąpienie do Unii Europejskiej i będących skutkiem ustaleń negocjacji akcesyjnych. Na potrzeby tego opracowania można przyjąć, że pierwsze procesy europeizacji Finlandii, w znaczeniu integracji ze współczesnymi strukturami zachodnioeuropejskimi, zostały zainicjowane w 1955 roku, kiedy państwo to dołączyło do Rady Nordyckiej (Zygierewicz, 2005, s. 3–4).

Kolejnym, w sensie chronologicznym, etapem integracji Finlandii z Europą Zachodnią było przystąpienie do Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA), na podstawie oddzielnej umowy (tak zwane FIN-EFTA) w 1961 roku.

Na początku lat 80. XX wieku badacz integracji gospodarczej Finlandii ze strukturami Europy Zachodniej, Jan Stankovsky, podzielił ten proces na dwa etapy:

- pierwszy (od około 1960 do 1972 roku), charakteryzujący się tworzeniem się Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) i EFTA,
- drugi (trwający od 1972 do 1980 roku), polegający na stopniowym zmniejszaniu stawek celnych pomiędzy państwami EFTA a państwami EWG (Stankovsky, 1983, s. 126–133).

W swoich analizach Stankovsky (1983, s. 126–133) podkreślał, że Finlandia była stowarzyszona jednocześnie z Radą Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). W literaturze przedmiotu z przełomu lat 70. i 80. XX wieku wielu badaczy opisywało Finlandię jako państwo pomostowe pomiędzy Wschodem a Zachodem. Jednocześnie stowarzyszenie FIN-EFTA często było wskazywane jako jedyna w swoim rodzaju forma współpracy gospodarczej zależna w równej mierze od gospodarki i polityki (Kinnas, 1979, s. 52–54). Inny badacz, David Arter (1999, s. 326), podkreślał, że warunki stowarzyszenia Finlandii z państwami EFTA były w rzeczywistości wynegocjowane w Moskwie, której Finlandia była podporządkowana pod względem wszelkiej aktywności na arenie międzynarodowej. Podobnego zdania są fińscy badacze historii politycznej Jukka Tarkka i Allan Tiitta (Tarkka, Tiitta, 1987, s. 223–224). Z kolei Wolfgang Danspeckgruber opisał Finlandię jako jedyne państwo zachowujące (w okresie zimnej wojny) równowagę w kontaktach z państwami znajdującymi się po obydwu stronach żelaznej kurtyny. Jednocześnie badacz podkreślał, że brak pełnego członkostwa Finlandii z EFTA był skutkiem nie tylko stanowiska Związku Radzieckiego, zastrzeżenia zgłaszała również Wielka Brytania (Danspeckgruber, 2005, s. 258). Z formalnego punktu widzenia w latach 1961–1986 (w 1986 roku Finlandia stała się pełnoprawnym członkiem EFTA) istniały dwie organizacje wolnego handlu: EFTA i FIN-EFTA. Decyzje podejmowane na szczytach EFTA i FIN-EFTA były niezależne. Niemniej jednak ze względów praktycznych od 1968 roku spotkania państw w ramach obu organizacji odbywały się symultanicznie, a Finlandia miała na obu taką samą pozycję jak pozostałe państwa. Badając historię Europejskiego Obszaru Gospodarczego Sven Norberg i Martin Johansson podkreślali, że w praktyce EFTA i FIN-EFTA należy traktować jako jeden podmiot, ponieważ wszelkie działania tych organizacji były zbieżne (Baudenbacher, 2016, s. 10–11).

Po stowarzyszeniu z EFTA kolejnym krokiem jaki uczyniła Finlandia w kierunku integracji z Europą Zachodnią, było podpisanie umowy o wolnym handlu z EWG w 1973 roku. Można

postawić hipotezę, że rozpoczęła się wówczas europeizacja tego państwa rozumiana jako wpływ integracji na państwo narodowe. Początkowo proces ten miał charakter asymetryczny z przewagą odgórną – w większości przypadków Finlandia dostosowywała się do regulacji obowiązujących we Wspólnocie, biorąc jednocześnie aktywny udział w wielu wspólnotowych programach naukowych, takich jak np. COST (Europejski Program Współpracy w Dziedzinie Badań Naukowo-Technicznych), ESPRIT (Europejski Program Strategiczny w Dziedzinie Badań Technologicznych), RACE (Badania i Rozwój w Dziedzinie Zaawansowanych Technologii Komunikacyjnych) i BRITE (Podstawowe Badania w Zakresie Technologii Przemysłowych Europy). W 1983 roku Finlandia została podłączona do EURONET – europejskiej sieci transmisji danych (Press release MEMO-86-158, 2013).

W celu pełniejszego wyjaśnienia mechanizmów integracji Finlandii z Europą Zachodnią należy również wspomnieć o koncepcji „Nordek” (organizacji działającej na zasadach zbliżonych do EWG, skupiającej państwa nordyckie). Pomimo trwających od 1968 roku negocjacji pomiędzy rządami Danii, Szwecji, Norwegii i Finlandii, ostatecznie „Nordek” nie powstał – w 1970 roku Finlandia odstąpiła od realizacji tej koncepcji. Według Roya Allisona (1985, s. 121–122) nie była to samodzielna decyzja Helsinek, ale wynik nacisków ze strony Związku Radzieckiego. Tapani Paavonen podkreśla, że choć plan „Nordek” pozostał jedynie teoretyczną koncepcją współpracy, dał podstawy dla przyszłych negocjacji Finlandii ze wspólnotami europejskimi – właśnie w czasie tych spotkań Finlandia po raz pierwszy prowadziła rozmowy na temat integracji (Paavonen, 2006).

Impulsem przyspieszającym zmiany nie tylko w Finlandii, ale we wszystkich państwach EFTA, była deklaracja (z 1984 r.) utworzenia Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG) (European Parliament, Briefing No 32, 1998). Zmiany te polegały przede wszystkim na dostosowywaniu krajowych standardów gospodarczych do obowiązujących we Wspólnocie Europejskiej. Według Hansa Mouritzena, w przypadku niedostosowania się państw EFTA do zasad i regulacji tworzonego rynku, całkowity spadek eksportu z EFTA do Wspólnoty mógłby zmniejszyć się o około 65% (Mouritzen, Wæver, Wiberg, 1996, s. 132).

Dzięki zeuropeizowaniu norm i regulacji krajowych, w ramach przystosowywaniu państw EFTA do przepisów Wspólnoty, Finlandia miała lepszą pozycję wyjściową do późniejszych negocjacji akcesyjnych. Niezależnie od integracji europejskiej była też państwem, w którym kładziono duży nacisk na przestrzeganie praw człowieka oraz mniejszości religijnych i etnicznych. W praktyce spełniała kryteria kopenhaskie jeszcze przed złożeniem wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej.

Negocjacje akcesyjne

Oficjalnie niezależność i neutralność Finlandii potwierdził Michaił Gorbaczow podczas swojej wizyty w Helsinkach pod koniec 1989 roku (Kovisto, 1997, s. 128–130). Zwiastunem normalizacji stosunków dwustronnych były słowa Borysa Jelcyna wypowiedziane w czasie jego wizyty w Finlandii w 1991 roku, kiedy złożył on hołd żołnierzom fińskim poległym w czasie inwazji radzieckiej, a traktat radziecko-fiński z 1948 roku nazwał niesprawiedliwym (Jakobson, 1998, s. 104).

Polityczna debata na temat przystąpienia Finlandii do Wspólnoty Europejskiej rozpoczęła się po upadku Związku Radzieckiego, konkretne działania podjęte zostały jednak dopiero po złożeniu wniosku akcesyjnego przez Szwecję w lipcu 1991 roku. Prace związane z przystąpieniem do Unii Europejskiej prowadził rząd premiera Esko Aho (Aho, 2012). Jednak oficjalne negocjacje akcesyjne Finlandia mogła rozpocząć dopiero po podpisaniu z Federacją Rosyjską paktu o dobrym sąsiedztwie, 31 stycznia 1992 roku, który ustanowił równoprawne stosunki fińsko-rosyjskie i zastąpił porozumienie o wzajemnej pomocy ze Związkiem Radzieckim z 1948 roku. Finlandia złożyła wniosek o członkostwo w Unii Europejskiej 18 marca 1992 roku – oficjalne negocjacje rozpoczęły się pomyślnie, 1 lutego 1993 roku, i przebiegały bez zakłóceń. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że w tamtym czasie na czele Wspólnoty stała Dania, która miała nadzieję na wzmocnienie swojej pozycji dzięki przyłączeniu kolejnych państw północnych. Istotne było również to, że Finlandia dostosowała już większość swojego ustawodawstwa do unijnych standardów, przy okazji negocjacji akcesyjnych z Europejskim Obszarem Gospodarczym.

Nierozwiązane pozostawały natomiast kwestie rolnictwa i polityki regionalnej. Surowe warunki klimatyczne i niska gęstość zaludnienia spowodowały, że uprawa roli w Finlandii wyglądała zupełnie inaczej niż w państwach należących do Wspólnoty Europejskiej, dlatego w czasie negocjacji akcesyjnych Finowie koncentrowali się przede wszystkim na tych kwestiach. W Finlandii ceny produktów rolnych były dotowane na poziomie dwukrotnie wyższym niż w UE, stąd głównymi problemami do rozwiązania były okresy przejściowe dla wyrównania cen produktów rolnych i zmiana Wspólnej Polityki Rolnej tak, aby brane były pod uwagę szczególne potrzeby rolnictwa fińskiego (Biblioteka Sejmowa, 1999, s. 36–45). Początkowo strona fińska chciała szczególnego traktowania produkcji rolnej na terenie całego państwa, jednak w trakcie negocjacji ustalono, że dodatkowa, długoterminowa pomoc będzie przeznaczona dla obszarów położonych w szczególnie trudnych warunkach klimatycznych. Były to wszystkie tereny znajdujące się na północ od 62 równoleżnika i niektóre leżące na południe od niego. Artykuł 142 pkt 1 Traktatu (1994) dotyczącego warunków przystąpienia Finlandii do UE brzmi:

Komisja zezwoli Finlandii i Szwecji na przyznawanie długoterminowej pomocy krajowej mającej na celu zapewnienie, by działalność rolnicza utrzymywała się w określonych regionach. Regiony te powinny obejmować obszary rolnicze położone na północ od 62 równoleżnika i pewne przyległe obszary leżące na południe od niego i o podobnych warunkach klimatycznych, powodujących szczególne utrudnienia działalności rolniczej.

W trakcie negocjacji rząd Finlandii prowadził szeroką kampanię informacyjną wśród swoich obywateli. Prowadzone były również badania opinii publicznej, których wyniki były brane pod uwagę podczas pertraktacji. Było to o tyle ważnym elementem działań mających na celu przystąpienie do UE, że ewentualne przyjęcie warunków, w opinii społeczeństwa niekorzystnych dla tego państwa, mogło skutkować odrzuceniem traktatu akcesyjnego w referendum (Biblioteka Sejmowa, 1999, s. 42).

Na szczeblu politycznym negocjacje zostały zakończone 1 marca 1994 roku. Zredagowanie traktatu akcesyjnego, aktów i załączników oraz protokołów zostało zakończone 2 kwietnia

1994 roku. Po zakończeniu negocjacji nie tylko Finlandia (wraz ze Szwecją, Norwegią i Austrią) musiała dostosować swoje regulacje wewnętrzne do wspólnotowych – także dotychczasowa Unia Europejska musiała wprowadzić pewne zmiany. W kwestiach środowiska, służby zdrowia i zasad bezpieczeństwa państwa kandydujące dostały zgodę na utrzymanie wyższych lub bardziej surowych norm przez cztery lata, a podczas tego okresu przejściowego Wspólnota miała podnieść swoje standardy do poziomu nowych członków (Biblioteka Sejmowa, 1999, s. 50).

Negocjacje Finlandii z Komisją Europejską odbywały się na wielu płaszczyznach. Władze tego państwa często zapraszały do siebie przedstawicieli Unii Europejskiej. Wizyty te miały na celu przede wszystkim zapoznanie Komisji z charakterystyką rolnictwa w północnych częściach kraju. Jednocześnie wyniki negocjacji były jawne i każdy obywatel Finlandii mógł się z nimi zapoznawać na bieżąco. Prowadzone były także badania opinii publicznej mające na celu sondowanie reakcji społeczeństwa na wyniki poszczególnych etapów rozmów.

Europeizacja poakcesyjna Finlandii w pierwszych latach po akcesji

Modele europeizacji państw kandydujących do Unii Europejskiej i państw członkowskich różnią się pod wieloma względami. Najistotniejsze różnice dotyczą sposobu wywierania wpływu na te państwa przez instytucje Unii Europejskiej. Ulrich Sedelmeier zwraca uwagę na różnice europeizacji państw przystępujących do Unii Europejskiej w roku 1995 i 2004. Badacz wskazuje na jednostronną adaptację przepisów Unii przez państwa EFTA (w tym Finlandii) w ramach dostosowywania się do powstającego Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG) jeszcze przed rozszerzeniem z 1995 roku. W związku z tym presja europeizacji poakcesyjnej na Finlandię, Szwecję i Austrię była umiarkowana w porównaniu do sytuacji państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 roku (Sedelmeier, 2011, s. 6). To drugie rozszerzenie obejmowało państwa ze spuścizną postkomunizmu, co wymagało przeprowadzania w nich szeregu głębokich reform nawet po akcesji. W swoich pracach badacz nie określa również w sposób ścisły długości okresu, w którym do zmian zachodzących w państwie można używać pojęcia europeizacja poakcesyjna (Sedelmeier, 2011, s. 25–26). Dzięki scedowaniu części kompetencji na poziom europejski (europeizacja *bottom-up*) zmiany, które zaszły w nowych państwach członkowskich po 1 stycznia 1995 roku dotyczyły przede wszystkim polityki zagranicznej, bezpieczeństwa i obrony (pod względem gospodarczym państwa te zeuropeizowały się wcześniej).

Kiedy 1 stycznia 1995 roku Finlandia, wraz ze Szwecją i Austrią, stała się członkiem Unii Europejskiej, procesy europeizacji zachodzące w tych państwach objęły nie tylko wszystkie dziedziny życia politycznego, ale również gospodarczego i społecznego. Część badaczy zajmujących się problematyką europeizacji Finlandii podkreśla, że najważniejsze zmiany zaszły w dziedzinie polityki zagranicznej i polityki bezpieczeństwa. W większość opracowań dotyczących europeizacji Finlandii podkreśla się, że od czasu przystąpienia tego państwa do Unii Europejskiej w 1995 roku, fińska polityka zagraniczna, bezpieczeństwa i obrony została poddana znacznemu wpływowi instytucji Unii Europejskiej i stała się częścią polityki unijnej.

Pernille Riekier zwraca uwagę na podobieństwo ewolucji tych polityk we wszystkich państwach nordyckich. Badaczka podkreśla jednocześnie odmienną politykę bezpieczeństwa

Finlandii wynikającą z położenia geopolitycznego i doświadczeń historycznych tego państwa. Według Riekier odrębność fińskiej polityki bezpieczeństwa wynika z tego, że po przystąpieniu do Unii Europejskiej większość procesów europeizacji w tym państwie była wciąż w znacznym stopniu uwarunkowana zmianami zachodzącymi w Federacji Rosyjskiej. Według badaczki polityka bezpieczeństwa Finlandii jest najmniej zeuropeizowaną ze wszystkich polityk tego państwa, a wpływ Unii Europejskiej w tym zakresie jest znacznie mniejszy niż się powszechnie uważa (Riekier, 2006, s. 90–96). Wynika to z pragmatycznego podejścia Finów do sojuszy międzynarodowych i ciągłych prób znajdowania równowagi pomiędzy zobowiązaniami wynikającymi z członkostwa w Unii Europejskiej, a układaniem możliwie korzystnych stosunków z Moskwą. Tapio Raunio i Teija Tiilikainen twierdzą, że członkostwo Finlandii w Unii Europejskiej może być traktowane jako czynnik wzmacniający bezpieczeństwo i dający temu państwu potencjalnie silniejszą pozycję na arenie międzynarodowej (Raunio, Tiilikainen, 2003, s. 127–128). Inny badacz, Juha Jokela, twierdzi, że wszystkie procesy europeizacji zachodzące w Finlandii były i są podporządkowane zwiększeniu bezpieczeństwa państwa. Jednocześnie zaznacza, że według niego wszystkie zmiany zachodzące w fińskim systemie politycznym po przystąpieniu tego państwa do Unii Europejskiej były argumentowane podniesieniem poziomu bezpieczeństwa (Jokela 2013, s. 39–51).

Badacz stosunków międzynarodowych Finlandii Savino Ruà stawia tezę, że w przypadku procesów europeizacji mających miejsce w tym państwie, tematem o największym znaczeniu akademickim i praktycznym jest europeizacja Ministerstwa Spraw Zagranicznych Finlandii. Na poparcie swojej opinii Ruà przytacza następujące argumenty – po pierwsze, ministerstwa spraw zagranicznych i dyplomaci z państw członkowskich są kluczowymi podmiotami w stosunkach zewnętrznych Unii Europejskiej, a zwłaszcza w realizacji WPZiB. Z jednej strony ministerstwa te mają znaczenie w wyjaśnianiu międzynarodowych działań Unii Europejskiej. Z drugiej strony, w literaturze można znaleźć argumentacje, że działania na rzecz polityki zagranicznej na szczeblu Unii Europejskiej, a w szczególności WPZiB, mogą wywoływać zmiany na poziomie krajowym. Według badacza w celu lepszego zrozumienia procesu polityki zagranicznej Unii Europejskiej ważne jest zbadanie, w jaki sposób integracja polityczna na szczeblu Brukseli współdziała z politykami krajowymi. Po drugie, ministrowie spraw zagranicznych są zazwyczaj członkami kadr kierowniczych państw członkowskich i odgrywają ważną rolę w wewnętrznej koordynacji ich działań międzynarodowych. Tradycyjnie ministerstwa spraw zagranicznych są „strażnikami” między zagranicznymi i krajowymi wydarzeniami politycznymi. Ruà twierdzi, że aby zwiększyć wiedzę o tym, w jaki sposób Unia Europejska zmienia równowagę władzy w głównych kadrach państw członkowskich, ważne są badania nad sposobem, jak ministerstwa spraw zagranicznych dostosowują się do wymogów koordynacji polityki wspólnotowej. Po trzecie, Ruà określa integrację europejską jako duże wyzwanie dla samej istoty ministerstw spraw zagranicznych i symboli westfalskiego państwa narodowego. Według niego Unia Europejska jest systemem politycznym, w którym władza jest dzielona na różnych szczeblach i w którym podział na politykę zagraniczną i unijną jest pozbawiony sensu. Ruà podkreśla, że w celu zrozumienia sposobu w jaki proces integracji politycznej zmienia państwa narodowe w Europie,

ważne jest również zbadanie procesów europeizacji ministerstw spraw zagranicznych. Badacz zaznacza także, że jednym z głównych priorytetów Ministerstwa Spraw Zagranicznych Finlandii jest zwiększenie bezpieczeństwa państwa poprzez zapewnienie Finlandii wpływu na stosunki międzynarodowe, co przy małym potencjale tego państwa może się odbywać jedynie za pośrednictwem instytucji unijnych (Ruà, 2008, s. 3–7). Twierdzi on również, że w porównaniu z większością innych państw członkowskich, fińskie punkty wyjścia dla procesu europeizacji były dość wyjątkowe. Zagadnienia takie jak np. tradycja polityki neutralności, brak dostosowania wojskowego i członkostwa w NATO postawiły Finlandię poza europejskim mainstreamem. W związku z tym pytania dotyczące polityki obronnej Unii Europejskiej miały zupełnie inną wagę w fińskiej debacie w porównaniu z większością innych państw.

Ponadto, według badacza, udział Finlandii w polityce zagranicznej, bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej stanowił nie tylko narzędzie służące do reagowania na zmiany w międzynarodowym środowisku bezpieczeństwa, ale także sposób samoidentyfikowania się Finlandii. W konsekwencji członkostwo w Unii Europejskiej przekształciło podstawy fińskiej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (Ruà, 2008, s. 30–31).

Podsumowanie

Europeizacja w rozumieniu nie tylko integracji gospodarczej z Europą Zachodnią, ale również przyjmowania prawnych i społecznych norm zachodnioeuropejskich, zachodziła w Finlandii mimo niesprzyjającej sytuacji geopolitycznej. Przez wiele lat Finlandia była zupełnie zależna na arenie międzynarodowej od Związku Radzieckiego, mimo tego zdołała wprowadzić do swojego systemu prawnego normy prawne i gospodarcze obowiązujące we wspólnotach europejskich. Odpowiadając na pytanie badawcze zawarte we wprowadzaniu – które zjawiska i procesy polityczne spowodowały przystąpienie Finlandii do Unii Europejskiej, a które były skutkiem akcesji – można stwierdzić, że głównym katalizatorem integracji tego państwa ze wspólnotami europejskimi była destabilizacja sytuacji społecznej i politycznej za jego wschodnią granicą. Nauczona własnymi doświadczeniami Finlandia zdawała sobie sprawę z tego, że ze względu na swój niewielki potencjał nie może samodzielnie zapewnić sobie bezpieczeństwa ani pod względem gospodarczym, ani militarnym. Jednocześnie Finowie byli świadomi tego, że jeżeli nie przystąpią do Unii Europejskiej, ich znaczenie na arenie międzynarodowej będzie marginalne. Natomiast po akcesji Finlandia stała się jednym z najbardziej zeuropeizowanych państw Wspólnoty.

Istnieje wiele czynników zwiększających podatność Finlandii na europeizację. Przede wszystkim widoczna jest tendencja do reagowania na ogół – dążenie do miejsca „podstawy” Unii – w polityce Finlandii wobec Unii Europejskiej. Szczególnie we wczesnych latach członkostwa rząd fiński świadomie próbował przenieść się z peryferii Wspólnoty do jej rdzenia, aby zmaksymalizować swój wpływ polityczny. Tak zwane podejście *Musterknabe*, opisujące modelowego ucznia, jest często używane do opisu wczesnej polityki fińskiej wobec Unii Europejskiej. Pojęcie to zostało użyte między innymi przez Hansa Mouritzena i Andreeasa Wivela opisujących okołokaccesyjną europeizację Finlandii (Mouritzen, Wivel,

2005, s. 163–165). Dzięki tradycji polityki pragmatycznej Finlandia przyjmowała niemal wszystkie regulacje Unii Europejskiej bez sprzeciwów i była postrzegana przez pozostałe państwa właśnie jako „modelowy uczeń” Europy, który niczemu się nie sprzeciwił i dla którego najważniejsza jest tożsamość europejska. Jednak w tym miejscu należy wspomnieć, że Finlandia brała czynny udział w opracowywaniu regulacji, które później przyjmowała. W wielu przypadkach regulacje te były inicjowane przez to państwo.

Bibliografia

- Aho, E. (2012). *Liittyminen Euroopan unioniin*, <http://suomenhistoriaa.blogspot.com/2012/01/liittyminen-euroopan-unioniin.html> (24.01.2016).
- Allison, R. (1985). *Finland's Relations with the Soviet Union 1944–84*. London: Palgrave Macmillan.
- Arter, D. (1999). *Scandinavian politics today*. New York: Manchester University Press.
- Biblioteka Sejmowa (1999). *Negocjacje akcesyjne. Wnioski z doświadczeń Austrii, Finlandii, Norwegii i Szwecji*. Warszawa: KEN.
- Danspeckgruber, W. (2005). *Armed Neutrality: Its Application and Future*. W: S.J. Flanagan, F.O. Hampson (red.), *Securing Europe's future. A research volume from The Center for Science and International Affairs Harvard University* (s. 142–266). Dover: Taylor & Francis Group.
- European Parliament (2013). European Commission, press release MEMO-86-158, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-86-158_en.htm (21.05.2017).
- European Parliament, Briefing No 32. *The European Economic Area (EEA) and the enlargement of the European Union*, http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/32a2_en.htm (22.05.2020).
- Jakobson, M. (1998). *Finland in the new Europe*. Westport: Praeger Publishers Inc.
- Jokela, J. (2013). Finland: Toward a More Cautious Europeanization? W: C. Bretherton, M.L. Mannin (red.), *The Europeanization of European Politics* (s. 39–51). New York: Palgrave Macmillan.
- Kinnas, J.N. (1979). *The politics of association in Europe*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Kovisto, M. (1997). *Witness to history: the memoirs of Mauno Koivisto president of Finland 1982–1994*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Mouritzen, H., Wæver, O., Wiberg, H. (1996). *European Integration and National Adaptations: A Theoretical Inquiry*. New York: Nova Science Publishers Inc. UK ed.
- Mouritzen, H., Wivel, A. (2005). Comparative analysis meets theory. W: H. Mouritzen, A. Wivel (red.), *The Geopolitics of Euro-Atlantic Integration* (s. 161–199). New York: Routledge.
- Norberg, S., Johansson, M. (2016). The History of the EEA Agreement and the First Twenty Years of Its Existence. W: C. Baudenbacher (red.), *The Handbook of EEA Law* (s. 3–42). Luxembourg: Springer.
- Paavonen, T. (2006). *The Period of Free Trade Integration in Finland's Relationship to Western Europe*. Session 82 „The Question of EEC/EC Enlargement and the Other European Countries Response, 1961–1973” at the XIV International Economic History Congress, Helsinki, 21–25 August.
- Raunio, T., Tiilikainen, T. (2003). *Finland in the European Union*. London: Psychology Press.
- Riekier, P. (2006). *Europeanization of National Security Identity. The EU and changing security identities of the Nordic states*. Abington: Routledge.
- Ruà, S. (2008). *The Europeanization of the Ministry for Foreign Affairs of Finland*. Oslo: Arena.
- Ruszkowski, J. (2010). Europeizacja ad extra w zarządzaniu zewnętrznym (external governance) Unii Europejskiej. *Rocznik Integracji Europejskiej*, 4, 7–28.
- Sedelmeier, U. (2011). Europeanisation in new member and candidate states. *Living Reviews in European Governance*, 3, 4–15.
- Stankovsky, J. (1983). The cases of Finland and Austria. W: C.T. Saunders (red.), *Regional integration in East and West*. Vienna: Palgrave Macmillan.

Tarkka, J., Tiitta, A. (1987). *Itsenäinen Suomi: seitsemän vuosikymmentä kansakunnan elämästä*. Helsinki: Valitut palat.

Traktat dotyczący przystąpienia Królestwa Norwegii, Republiki Austrii, Republiki Finlandii i Królestwa Szwecji do Unii Europejskiej. Dz.U. 2004. 90.864/29.

Zygierewicz, A. (2005). *Współpraca państw nordyckich*. Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu. Pobrane z: http://biurosej.gov.pl/teksty_pdf_05/i-1115.pdf (22.05.2017).

Pedagogika strachu i kary jako narzędzia katynizmu w procesie destrukcji życia społeczno-politycznego

ZBIGNIEW WERRA

DR HAB., PROF. PK

ORCID: 0000-0003-4795-9473

Politechnika Koszalińska, Wydział Humanistyczny

e-mail: zb.werra@wp.pl

Słowa kluczowe: katynizm, kara, pedagogika, polityka, sterowanie, strach, wychowanie

Abstrakt

W całej koncepcji komunistycznej ideologii i funkcjonowania totalitarnego reżimu fundamentalne znaczenie miała biurokratyczna nomenklatura partyjna zajmująca się powoływaniem i odwoływaniem kandydatów na poszczególne stanowiska w strukturach władzy. W tym kontekście sterowniczy wymiar katynizmu wskazuje na cały proces, za pomocą którego dąży się do osiągnięcia zamierzonego celu, przy użyciu odpowiednio dobranych metod. Konsekwencją takich działań jest zorganizowanie struktury życia społecznego i politycznego na bazie przygotowanej w tym celu tzw. pedagogiki strachu i kary. Należy zaznaczyć, że w zasadzie jest ona stosowana w każdej ideologii, nie tylko totalitarnej.

Pedagogy of fear and punishment as tools of Katynism in the process of the destruction of socio-political life

Keywords: katynizm, punishment, pedagogy, politics, control, fear, upbringing

Abstract

In the whole concept of the communist ideology of the functioning of the totalitarian regime, the bureaucratic party nomenclature, which was appointing and dismissing persons from positions in the structures of power, was of fundamental importance. In this context, the controlling dimension of katynism shows the process of achieving the goal by using appropriately chosen methods. The consequence of such actions is organising the structure of socio-political life pursuant to especially worked out pedagogy of fear and punishment. It should be noted that the latter is generally applied in every ideology, not only the totalitarian one.

Wprowadzenie

W całej koncepcji marksistowskiej ideologii i funkcjonowania totalitarnego reżimu fundamentalne znaczenie miała biurokratyczna nomenklatura partyjna zajmująca się powoływaniem i odwoływaniem kandydatów na poszczególne stanowiska w strukturach władzy. Możliwość

decydowania w dowolny sposób o nominacji na określone stanowisko urzędnika państwowego było i jest elementem swoistej gry zależnej od obowiązującej partyjnej koniunktury, opartej głównie na strachu i karze. Mechanizmy ukształtowane w znacznym stopniu w okresie realnego socjalizmu z powodzeniem realizowane są współcześnie. I chociaż teoretycznie w wielu przypadkach ich wykonawcy odcinają się od założeń i określeń obowiązujących w dyskursie społecznym tzw. minionej epoki, to jednak w praktyce założenia te są realizowane w sposób systemowy i konsekwentny. Osią destrukcji życia społeczno-politycznego jest oparta na ideologii komunistycznej tzw. pedagogika strachu i kary, którą określić można przez pojęcie katynizmu. Rozumiany jest on jako proces anihilacji podmiotu indywidualnego i społecznego w obszarze społeczno-politycznym (Werra, 2015, s. 9–23).

Katynizm to

(...) świadomy, jednolity i całościowy, z jasno określonym teleologizmem (system) mechanizm ukształtowany w oparciu o założenia ideologii materialistycznej koncepcji świata, wykorzystujący narzędzia cybernetyki społecznej, którego celem jest doprowadzanie do anihilacji w obszarze ładu społeczno-politycznego. W wyniku tego cybernetyczny wymiar katynizmu urzeczywistnia się tu w wykorzystaniu następujących narzędzi systemowego procesu destrukcji życia społeczeństwa: kłamstwa, strachu – lęku, nienawiści społecznej, cynizmu, krzyku, deprecjonowania tradycji i historii Polski, zwalczania religii rzymskokatolickiej, szeroko rozumianej manipulacji, chaosu aksjologicznego, zależności społecznych (np. prekariat), atomizacji społeczeństwa, popierania wszelkiego rodzaju patologii szczególnie w obszarze obyczajowym, niestabilności, a tym samym względności pozytywnego prawa stanowionego, które mają doprowadzić do redukcji bytu społecznego – narodu do poziomu poniżej kategorii świata zwierząt – masy charakteryzującej się alienacją, anomią, utopizmem – w wymiarze społecznym i totalitarnością w wymiarze państwa. Jednocześnie dąży do przejęcia kontroli i sterowalności nad całym procesem edukacyjno-wychowawczym obejmującym wszystkie jego poziomy w celu ukształtowania „nowych elit” (Werra, 2015, s. 12).

Celem tego opracowania jest próba przedstawienia specyficznego narzędzia, jakim jest katynizm, w jego strukturze sterowniczej ujętej w model pedagogiki strachu i kary, którego źródłem był aparat bezpieczeństwa Rosji sowieckiej. W tym celu sformułowano pytanie badawcze (szczegółowe), a mianowicie: jakie znaczenie dla człowieka i społeczeństwa ma strach, a z nim związana kara, w życiu społeczno-politycznym oraz w podejmowaniu przez niego decyzji? Z powyższych założeń wynika hipoteza badawcza, która określa społeczeństwo jako samodzielny podmiot relacyjny (naród), któremu z natury rzeczy przeciwstawia się katynizm dążący do jego gruntownej polaryzacji. Posłużono się w tym celu metodą indukcyjną, a tym samym jakościową. Niniejszy artykuł stanowi swego rodzaju wstęp do podjęcia analizy katynizmu w różnych obszarach życia społeczno-politycznego.

Společno-polityczne znaczenie katynizmu wyrażone w tzw. pedagogice strachu

Pedagogika strachu ukształtowana w sposób zasadniczy po Rewolucji Październikowej z 1917 roku, swoim oddziaływaniem objęła wszystkie państwa wchodzące w obszar oddziaływania

Związku Sowieckiego. Głównym jej celem było zredukowanie podmiotowości indywidualnej i społecznej do poziomu przedmiotowego, zależnego od szeroko rozumianej władzy na wszystkich jej szczeblach. Strach ze swojej istoty uniemożliwia rozwój bądź – w najlepszym przypadku – znacznie zniekształca analityczne postrzeganie rzeczywistości i optymalne podejmowanie decyzji związane z realizacją określonego teleologizmu. Pewną formą katynizmu w tym obszarze było zorganizowanie życia politycznego opartego na nieustannym systemowym zagrożeniu, którego przejawem stała się permanentna podejrzliwość, w przestrzeni której każdy stawał się potencjalnym wrogiem systemu. Przedstawiciele aparatu władzy organizowali kampanie wyborcze, wpływali na dobór delegatów i wybór władz. Nietrudno tu dostrzec pewną analogię do współczesności.

Najdobitniej wyrażała się ona, z właściwą sobie siłą i brutalnością, w obszarze maksymalnego unicestwienia godności i osobowości człowieka. Osoba ludzka – jednostka – stawała się liczbą, pozbawioną znaczenia masą (Werra, 2015, s. 12). Nie dziwi taki stan rzeczy, ponieważ jest on wypadkową odrzucenia religii podmiotowej wyzwalającej człowieka ze stanu niewolniczego. W tym wypadku skutkiem przeciwstawienia się religii chrześcijańskiej była konieczność utworzenia pewnej struktury, która przypominałaby, w formie prymitywnej, pewne jej założenia, jak np. posłuszeństwo władzy, kult jednostki, donosicielstwo, „sprawiedliwość” czy karę, a wszystko to miało być oparte na kategorii strachu, który stawał się swego rodzaju imperatywem ideologii komunistycznej. Ta swoista pseudoreligijność wynikała z konieczności przejścia w pełni procesu sterowniczego nad całym narodem, domagała się jakiejś formy obrzędowości i specyficznego języka, w centrum którego był wszechobecny strach i podejrzliwość, które dotyczyły prawie wszystkich obywateli. Każdy mógł być posądzony i oskarżony niemal o wszystko.

Rosja sowiecka umiejętnie i celowo stworzyła dookoła siebie atmosferę tajemniczości i podejrzliwości. Odzwierciedleniem tej rzeczywistości było rozumienie sprawiedliwości wynikającej z przyjętego i obowiązującego prawa, które było oparte głównie na kategorii strachu i kłamstwa, w odróżnieniu od chrześcijańskiej koncepcji rozumienia człowieka, w której dominuje dążenie do oparcia działalności ludzkiej na wartościach obiektywnych oraz poszukiwanie prawdy. W koncepcji cywilizacji łańskiejskiej tkwi bowiem szacunek dla osoby ludzkiej w jej wymiarze jednostkowym, jak też i społecznym jako bytów podmiotowych (Mora, Zwierniak, 1945, s. 5, 7). W tym drugim wymiarze chodzi o byt relacyjny (Bartnik, 2008, s. 328).

Powyższej koncepcji przeciwstawiał się kierunek myśli opierający działalność ludzką na pojęciach relatywistycznych, względnych, na etyce obojętności i na całkowitym, właściwym kulturze euroazjatyckiej, zlekceważeniu praw jednostki. Były to podstawowe założenia ustroju totalitarnego, na których bazował cały system pedagogiki strachu. Najdobitniej zawsze będzie się on wyrażał – z właściwą sobie siłą i brutalną oczywistością, w unicestwieniu godności i osobowości człowieka – w systemie karnym. Tu bowiem osoba ludzka – jednostka staje się jedynie liczbą, a w wymiarze społecznym pozbawioną znaczenia masą (Mora, Zwierniak, 1945, s. 7). Nie dziwi taki stan rzeczy, ponieważ jest on wypadkową odrzucenia religii podmiotowej wyzwalającej człowieka z tzw. stanu niewolniczego. Cała struktura posiadała charakter absolutystyczny, co miało świadczyć o wszechwładzy panującego. Taki układ faktów wymuszał, w celu

realizacji założeń utworzenie całej struktury aparatu terroru – pedagogika strachu bazowała zasadniczo na szeroko rozumianych karach w stosunku do tzw. wrogów proletariatu – rzeczywistych czy wymaganych. Dostateczną podstawą do podjęcia jakichkolwiek działań stał się donos. Chętnie posługiwano tu się anonimowymi informacjami przygotowanymi przez przedstawicieli władzy w celu oskarżenia osoby uznanej za winną (Frierson, Wileński, 2011, s. 354). Należy zaznaczyć, że jednym ze skutków i pozostałością „pedagogiki strachu” jest dość powszechne anonimowe donosicielstwo.

Charakterystyczną cechą odnoszącą się do „religii” w „pedagogice strachu” było samooskarżenie. Zauważyć należy, że mechanizm ten w sposób logiczny uruchamiał proces myślowy polegający na konieczności znalezienia przyczyn oskarżenia – dokonywała się tu analiza szeroko rozumianego zachowania. W jego wyniku wskazywano najczęściej drobne, mało znaczące wykroczenie. Największe obawy budziło jednak znalezienie przyczyny oskarżenia. W razie trudności ze sformułowaniem zarzutu stosowano metodę przesłuchania na „życiorys”: „oskarżony był zobowiązany przedstawić wiernie i szczegółowo pewien okres swego życia. Czynność tę powtarzano kilkakrotnie w różnych odstępach czasu. Wynalezienie niezgodności zeznań stanowiło w rozumieniu śledztwa dowód ukrywania przestępstwa” (Kołakowski, 2010, s. 36, 154). Celem tak rozumianej pedagogiki strachu było dążenie do całkowitego psychicznego złamania człowieka i wymuszenie w nim przekonania, że „zgrzeszył” przeciwko komunistycznemu państwu. Innym mechanizmem katynizmu, mającym prowadzić do anihilacji podmiotowości osoby ludzkiej, było „dostosowanie sprawców czynów przestępczych do współżycia w państwie pracujących” (Aleksiejewa, 2013, s. 61–91). Metoda ta nie tylko była narzędziem terroru, ale brutalnym systemem nieobiektywnego wychowania społecznego, którego szczególnym przejawem było życie w permanentnym zagrożeniu wynikającym z wszechobecnego szpiegostwa, a tym samym i donosicielstwa. Podejrzliwość w tej dziedzinie miała niezwykle podstawy:

(...) umiejętność rysowania, znajomość obcych języków, wyjazdy za granicę były poważną podstawą do przypuszczenia, że jeśli dany osobnik nie jest szpiegiem, to w każdym razie ma odpowiednie dane do tego, by się nim stać – a zatem na wszelki wypadek należy go zamknąć (Stalin, 1949, s. 11–19).

Podejrzliwość była posunięta do absurdu – obywateli innych państw, uważających się za komunistów i będących na usługach wywiadu ZSRS, po przekroczeniu sowieckiej granicy aresztowano, więziono, sądzono i skazywano za szpiegostwo. Wynikało to z przyjętej zasady, że skoro: „byłeś szpiegiem naszym, możesz stać się także i szpiegiem naszych wrogów” (Lityński, 2013, 181–199). Pedagogika strachu była główną podporą absolutyzmu bolszewickiego i techniką bolszewickiej rewolucji światowej:

(...) Przystawieniem ludzi na proletariackie myślenie, dostosowaniem obywatela do warunków współżycia w państwie robotniczo-właścicielskim, niszczeniem masowym wrogów proletariatu – wszystkim tym zajmował się sowiecki wymiar sprawiedliwości. Był on obok szkoły najbardziej powszechną instytucją wychowania publicznego (Bocheński, 2013, s. 72–73; Józewski, 2014, s. 58–64).

Obecna na wszystkich poziomach życia społeczno-politycznego tajemniczość, prymitywna forma nawiązująca do religijnego sacrum, prowadziła do destabilizacji wewnętrznej osoby ludzkiej jako podmiotu i powodowała niepokój, niepewność i strach, które odbierały jej w konsekwencji samodzielność w obszarze myślenia, mówienia czy podejmowania decyzji i ich realizacji. Człowiek musiał być w całej swej strukturze zależny od systemu rozumianego jako „ziemski absolut”.

Podsumowując, można zauważyć, iż skrajną formą tzw. pedagogiki strachu była działalność specjalnego organu bezpieczeństwa państwowego w Związku Sowieckim, jakim był Ludowy Komitet Spraw Wewnętrznych, NKWD – trzecie wcielenie Czeki, któremu podlegały wszystkie obszary życia społeczno-politycznego. Katynizm, który wyrażał się, a i współcześnie wyraża się również w pedagogice strachu, miał na celu systemowe zniewolenie osoby ludzkiej i przetransponowanie jej w narzędzie całkowicie zależne od obowiązującego w danym okresie historycznym systemu. Niewątpliwie obecna sytuacja społeczno-polityczna świata w znaczący sposób przypomina sowiecką pedagogikę strachu, w której jedynie zmienił się punkt oddziaływania na jednostkę ze światopoglądowego na zdrowotną (Ciesielczyk, 1990, s. 29–31; Sendek-Biliczka, 1990, s. 54; Lewickij, 1990, s. 67–90; Mac Cullagh, 1924, s. 187–210).

Społeczno-polityczne znaczenie katynizmu wyrażone w tzw. pedagogice kary

Strukturalną podstawą funkcjonowania społeczeństwa w Rosji sowieckiej był relatywizm pojęciowy (Zamorski, Starzewski, 1994, s. 8–10.). Konsekwencją takiego stanu rzeczy było odejście od prawdy jako kategorii kształtującej strukturę bytu społecznego w obszarze szeroko rozumianej sprawiedliwości, z tego też względu „w sądzie sowieckim nikt do nikogo nie apelował o udowodnienie prawdy” (Lenin, 1952, s. 132). W powyższym kontekście wydaje się zrozumiałe stwierdzenie Lwa Tołstoja, że: „więzienie w Rosji jest jedynym odpowiednim miejscem dla człowieka sprawiedliwego” (Parandowski, Londyn 1996, s. 21–76). W przywołanym cytacie zawarta jest metoda polegająca na redefinicji pojęć. W cywilizacji łacińskiej więzienie jawi się jako przestrzeń zniewolenia człowieka. Z mechanizmem redefinicji mamy do czynienia także współcześnie i to na o wiele większą skalę niż proponował tę formę sterowania narodami tzw. realny socjalizm. Kara w procesie sterowania społeczeństwem jest obok strachu podstawowym czynnikiem utrzymującym społeczeństwo w pewnej zależności od obiektu sterującego, którego zamiarem jest osiągnięcie zamierzonego celu.

Jeśli weźmie się pod uwagę, że w Rosji sowieckiej i państwach jej podległych, wszystkie dziedziny życia podlegały kontroli państwa, każde niecisłe wykonanie obowiązku mogło być i było w praktyce uznawane za sabotaż kontrrewolucyjny (Brązkiewicz, 2005, s. 141–187).

Sabotaż kontrrewolucyjny, tj. świadome niewykonanie przez kogokolwiek określonych obowiązków lub umyślne niedbałe ich wykonanie w szczególnym celu osłabienia władzy rządu i działalności aparatu państwowego, pociąga za sobą – pozbawienie wolności na okres nie krótszy niż do jednego roku, z konfiskatą całego lub części mienia, z zastosowaniem przy szczególnie obciążających okolicznościach surowszych środków aż do najwyższego środka obrony społecznej – rozstrzelania z konfiskatą majątku (gumer.info).

W praktyce stosowanie środków obrony społecznej sprowadzało się do ograniczenia wolności religijnej, badań naukowych, przekonań politycznych i twórczości artystycznej. W systemie sowieckim karanie miało na celu tzw. umocnienie chwiejnych członków społeczeństwa (Pniewski, 1935, s. 14–55; Kucharski, 2010, s. 21–48).

Odpowiedzialność, a tym samym kara zbiorowa, doskonale charakteryzowały strukturę społeczno-polityczną państwa sowieckiego. Metoda zbiorowej pedagogiki kary pozwalała na szantażowanie oskarżonego możliwością aresztowania członków jego rodziny. Groźby obejmowały możliwość cierpień psychicznych, np. względem żony (pozbawienie wolności, odseparowanie od dzieci), jak i fizycznych (dokonanie gwałtu na małżonce). W dalszej kolejności następowały upokorzenia moralne (Jezierski, 1927, s. 12–54). Jest rzeczą zrozumiałą, że w systemie nerwowym człowieka aresztowanego, a tym bardziej niewinnego, następują zmiany powodujące depresje psychiczne i zaburzenia nerwowe. Pociąga to za sobą zmniejszenie odporności organizmu oraz osłabienie woli. Wytrącenie z normalnego trybu życia, głód i wycieńczenie, pozbawienie wygód, ograniczenie swobody ruchów, uniemożliwienie styczności z osobami bliskimi i szereg innych mogły mieć znaczący wpływ na powyższe zmiany (Witkiewicz, 2008, s. 23, 54, 87, 154).

W pedagogice kary podejmowano szereg działań, które miały wpłynąć na system nerwowy oskarżonego. Jednym z nich było ciągłe wpatrywanie się kilku śledczych w twarz oskarżonego (Chodkiewicz, 1931, s. 49–50). Celem takiego działania było doprowadzenie oskarżonego do dezorientacji i rozproszenia uwagi. Inna metoda polegała na tym, że więzień siedział w pokoju przesłuchań, nie będąc przesłuchiwanym (Lityński, 2013, s. 42–63). W czasie przesłuchań stosowano także metody, które oddziaływały na sferę uczuć: „depresjonowali i wyśmiewali idee, o których wyznawanie podejrzewano aresztowanego, starali się podeptać uczucia rodzinne, pogrzyżać poprzez obelgi dotyczące godności osobistej i odebrać resztki nadziei” (Baberowski, 2009, s. 49–50). Gdy strach i terror moralny nie przynosiły oczekiwanych rezultatów, zeznania wymuszano, stosując terror fizyczny. Tortury stosowano bezlitośnie i prawie zawsze w stosunku do członków ujawnionych organizacji tajnych o charakterze politycznym (Butler, 2007, s. 121–154; Pieńkowski, 2000, s. 15–28).

Stalinowska pedagogika kary przybrała postać systemu wychowawczego, któremu poddano dziesiątki milionów istnień ludzkich (Dzwonkowski, 1997, s. 19–22; Rosiński, 1989, s. 26–65; Rayfield, 2009, s. 76–89). Skazywanie więźniów na przymusowe prace, będące powrotem do systemu niewolniczego na miarę nieznaną w dotychczasowej historii, było jednym z ważnych elementów życia gospodarczego kraju. Sowiecki system pedagogiki kary dostarczał bezpłatnej siły roboczej. Wskutek zamknięcia w łagrach dziesiątków milionów ludzi, w wielkich centrach przemysłowych nie tylko nie było bezrobocia, ale istniało znaczące zapotrzebowanie na pracowników. Łagry stanowiły podstawę zagranicznej polityki handlowej ZSRS (Szentalski, 1997, s. 219–254).

Sowiecka pedagogika kary funkcjonowała w różnych wymiarach. Kara tzw. zniknięcia była formą wyroku pozasądowego. Osoby uznane przez system jako niepożądane dla reżimu, a cieszące się poważaniem w społeczeństwie, zniknęły w sposób tajemniczy, nikomu nieznanym. Najczęściej pozbawiano wolności, umieszczając w poprawczym obozie pracy. Konfiskata mienia, pozbawienie praw politycznych oraz ogłoszenie kogoś wrogiem mas pracujących miały

zastosowanie jako kary dodatkowe przy pozbawieniu wolności, względnie rozstrzelaniu. Kara śmierci była najwyższym środkiem obrony społecznej, podobnie jak ogłoszenie wrogiem pracujących i wydalenie poza granice ZSRS (Rozanow, 1998, s. 33; Ciesielski, Materski, Paczkowski, 2002, s. 64).

Kara zsyłki była pozostałością czasów carskich. Rząd sowiecki, zatrzymując ten rodzaj kary miał na względzie nie tylko odseparowanie elementu przestępczego od ośrodków działalności politycznej kraju, lecz również kolonizację Syberii. Zsyłka była jedną z form rozwiązania trudnego problemu narodowościowego. Stosowano tzw. zsyłkę dobrowolną polegającą na tym, że przed umieszczeniem w wagonach kolejowych deportowani otrzymywali do podpisu deklarację stwierdzającą, iż jadą z własnej woli: „*«Wolna»*, bo obywatel deportowany oświadcza, że jedzie z własnej chęci, a *«zsyłka»*, bo faktycznie jechać musiał. Utarł się nawet termin *«wolna zsyłka»*” (ASN, sygn. C II/51, Wspomnienia s. Laurety. Syberia-Irak-Palestyna, s. 3133). Poprawczy obóz pracy miał spełniać funkcję pedagogiczną – czynnikami wychowania miały być praca i propaganda. Praca była obowiązkiem każdego obywatela i zawierała w sobie walory uszlachetniające, toteż każdy obowiązany był do pracy fizycznej lub umysłowej – zależnie od klasyfikacji i stanu przydatności fizycznej. Właściwym miernikiem przydatności i sposobu zatrudnienia był rodzaj przestępstwa. Więźnia politycznego nie dopuszczano do żadnych prac administracji obozowej (Jewsiewicki, 1959, s. 74).

Konkludując, należy zaznaczyć, że sowiecka „pedagogika kary” była próbą systemowego wywierania określonych zachowań społecznych, które całkowicie zależne były od władzy. Mechanizm katynizmu w obszarze „pedagogiki strachu” miał na celu zredukowanie godności osoby ludzkiej do takiego poziomu, w którym podstawowym dążeniem stanie się utylitaryzm, konsekwencją którego miała być całkowita atomizacja społeczeństwa przebiegająca w taki sposób, by pozbawić go ewentualnych procesów zmierzających do zmiany systemu. W sposób znacznie subtelniejszy jest ona stosowana także obecnie, z tą różnicą, że społeczności same domagają się kary dla innych.

Podsumowanie

Fundamentalnym teleologizmem „pedagogiki” sowieckiej, tak strachu, jak i kary, wynikającym z przyjętego celu niniejszego opracowania, było unicestwienie za wszelką cenę godności osoby ludzkiej oraz pokazanie, że cała cywilizacja chrześcijańska ze swoim procesem wychowania, a wraz z nim system wartości osobistych i społecznych, nie mają żadnego znaczenia, są jedynie okazywaniem słabości. Odpowiadając na pytania badawcze należy przyjąć, że narzędziami tej specyficznej pedagogiki wychowania były wszelkiego rodzaju mechanizmy sprowadzające człowieka do poziomu przydatności, przedmiotu, wyeliminowania myślenia, analizy wydażeń. Jedynym akceptowanym zachowaniem było wykonywanie poleceń, które nosiło znamiona tzw. nowej religii. Przyjęta hipoteza badawcza zakładająca, że społeczeństwo z istoty swojej stanowi samodzielny podmiot relacyjny (naród), któremu z natury rzeczy przeciwstawia się katynizm dążący do jego gruntownej polaryzacji, została udowodniona na przykładzie struktury organizacyjnej ZSRS. Przedstawiony w pracy schemat katynizmu pokazuje, że te same

mechanizmy mogą być, niestety, stosowane z powodzeniem współcześnie, aby sterować całymi narodami. Należy tylko umiejętnie określić cel i metody, a wówczas mogą się sprawdzić słowa mówiące o utworzeniu centralnej władzy najpierw dla Europy, a w następnej kolejności całego świata: „Uwolnimy Słowian! Zdobędziemy Konstantynopol, a w Paryżu utworzymy nowy rząd. Zaprawdę, to jest najprostsze rozwiązanie wszystkich konfliktów międzynarodowych” (Kowalewski, 1943, s. 93).

Bibliografia

- Aleksiejewa, L. (2013). Ruch obrony praw człowieka w ZSRR. *Wolność i Solidarność*, 6, 61–96.
- ASN (Archiwum Sióstr Niepokalanek), sygn. C II/51. Wspomnienia s. Laurety. Syberia–Irak–Palestyna.
- Baberowski, J. (2009). *Czerwony terror. Historia stalinizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartnik, C. (2008). *Personalizm*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bocheński, A. (2013). Imperializm nacjonalistyczny a imperializm państwowy. *Niezależna Gazeta Polska. Nowe Państwo*, 12, 58–64.
- Brązkiewicz, B. (2005). *Psychiatria radziecka jako instrument walki z opozycją polityczną w latach 1918–1984*. Toruń Lysomice: Europejskie Centrum Edukacyjne.
- Butler, R. (2007). *Instrumenty terroru stalinowskiego: CzK, OGPU, NKWD, KGB od 1917 do 1991 roku*. Warszawa: Muza.
- Chodkiewicz, K. (1931). *Technika i taktyka kryminalna. Podręcznik dla organów bezpieczeństwa i sędziów śledczych*. Przemysł: O.K.X.
- Ciesielczyk, M. (1990). *KGB. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej*. Toruń: Wydawnictwo Kwadrat.
- Ciesielski, S., Materski, W., Paczkowski, A. (2002). *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Warszawa: Ośrodek Karta.
- Dzwonkowski, R. (1997). *Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Frierson, C., Wileński, S. (2011). *Dzieci Gulagu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jewsiewicki, W. (1959). *Na syberyjskim zesłaniu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jezierski, E. (1927). *Prawda o Sowietach*. Warszawa: Druk Rola.
- Józewski, H. (2014). Jak Rosja stworzyła nowych Polaków. *Niezależna Gazeta Polska Nowe Państwo*, 1, 58–64.
- Kołąkowski, P. (2010). *Pretorianie Stalina. Sowieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*. Warszawa: Bellona.
- Kowalewski, Z. (1943). *Śmiertelny wróg chrześcijaństwa*. Warszawa: Wydawnictw Glob.
- Kucharski, D. (2010). *Ludobójstwo na Polakach w Sowietach w okresie międzywojennym (1921–1939). Początek wielkiej narodowej tragedii*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja.
- Lenin, W. (1952). *W sprawie hasel. O kompromisach. Jedno z podstawowych zagadnień rewolucji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lewickij, B. (1990). *Terror i rewolucja*. Wrocław: Instytut Literacki Stan.
- Lityński, A. (2013). Ludobójstwo. Operacja polska NKWD (1937–1938). *Studia Iuridica Lublinensia*, 19, 181–199.
- Lityński, A. (2013). Rok 1934 w ZSRR. NKWD, „lex kirov” i początek wielkiego terroru. *Roczniki Administracji i Prawa*, 13, 42–63.
- Mac Cullagh, F. (1924). *Prześladowanie chrześcijaństwa przez bolszewizm rosyjski*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów.
- Mora, S., Zwierniak, P. (1945). *Sprawiedliwość sowiecka*. Włochy.
- Parandowski, J. (1996). *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*. Londyn: PLUS.
- Pieńkowski, T. (2000). *Droga polskich żołnierzy do Katynia, Miednoje, Piatichotek i...?* Warszawa: MAG Agencja Wydawnicza.

- Pniewski, G. (1935). *Dzierżyński – twórca czerezwyczajki*. Warszawa: Składnica Główna Polskiego Towarzystwa Księgarni Kolejowych Ruch.
- Rayfield, D. (2009). *Stalin i jego oprawcy*. Tłum. S. Kędziński, E. Skórska. Warszawa: Amber.
- Rosiński, A. (1989). *Stalin. Demon zbrodni i zła. Wielka czystka 1934–1939*. Warszawa: Agencja Wydawnicza „Pigwin”.
- Rozanow, W. (1998). *Apokalipsa naszych czasów*. Białystok: Wydawnictwo Łuk.
- Sendek-Biliczka, E. (1990). *W sowieckim raju*. Perth: Kurier Press.
- Stalin, J. (1949). *O rozbieżnościach partyjnych słów kilka*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Szentalinski, W. (1997). *Tajemnice Łubianki*. Warszawa: Czytelnik.
- Werra, Z. (2015). *Współczesne próby anihilacji chrześcijańskiej tożsamości Polaków na przykładzie zbrodni katyńskiej. Studium historyczno-społeczne*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Witkowicz, A. (2008). *Wokół terroru białego i czerwonego 1917–1923*. Warszawa: Książka i Prasa.
- Zamorski, K., Starzewski, S. (1994). *Sprawiedliwość sowiecka*. Warszawa: ALFA.
- Статья 58 Уголовного кодекса РСФСР (1938), http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/st_58.php (2.10.2019).

Rama interpretacyjna „pandemii COVID-19” a wybrane zasady propagandy politycznej – propozycja zestawienia zakresu użyteczności

MATEUSZ BARTOSZEWICZ

MGR

ORCID 0000-0002-4988-9934

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych

e-mail: mateusz.bartoszewicz@uwr.edu.pl

Słowa kluczowe: propaganda, media, COVID-19

Abstrakt

Częstotliwość występowania ramy interpretacyjnej „pandemii COVID-19”, a co za tym idzie – jej wpływ na światową i krajową opinię publiczną – wzrosły od stycznia 2020 roku tak dynamicznie i wyraźnie, że dziś trudno wyobrazić sobie wydanie jakiegokolwiek serwisu informacyjnego, w którym odbiorca nie usłyszy ani słowa o koronawirusie. Za podstawowy cel artykułu uznano zestawienie analityczne zakresu użyteczności „ramy pandemii COVID-19” z czterema wybranymi zasadami realizacji przedsięwzięć propagandowych. W pierwszej części opracowania scharakteryzowano istotę zjawiska propagandy, natomiast w drugiej i trzeciej części artykułu przedstawiono analizę użyteczności ramy pandemii COVID-19 dla realizacji wybranych zasad propagandy politycznej. W ostatniej części opracowania zawarto podsumowanie.

Interpretative frame of the „COVID-19 pandemic” and selected principles of political propaganda – proposal of analytical report of the utility

Keywords: propaganda, media, COVID-19

Abstract

Frequency of the interpretative frame of “COVID-19 pandemic”, and thus its impact on global and national public opinion, has increased since January 2020 to such an extent – that today it is difficult to imagine any TV news where the receiver will not hear a word about the coronavirus. The main objective of the article is to provide an analytical report of the utility of the “COVID-19 pandemic” frame with four selected principles for the implementation of propaganda projects. In the first part of the study the essence of propaganda was characterized. The second and third parts of the article analyse the usefulness of the COVID-19 pandemic framework for implementing selected principles of political propaganda. The last part of the study includes a summary.

Wprowadzenie

W wyniku nagłego wybuchu i rozwoju pandemii COVID-19, miliony mieszkańców państw demokratycznych i autorytarnych zostały poddane niespotykanym dotąd rygorom bezpieczeństwa zdrowotnego. Sam koronawirus stał się bardzo częstym „bohaterem” serwisów informacyjnych na całym świecie. Obrazowość i spektakularny charakter podjętych środków zaradczych, jak również dramatyzm bezpośrednich skutków pandemii w państwach takich jak np. Włochy, Hiszpania czy Brazylia, stanowią temat przewodni na tyle chwytliwy i emocjonujący, że w sposób podlegający natychmiastowemu upolitycznieniu zarówno przez poszukujące sensacji media, jak i głównych graczy politycznych.

Biorąc to pod uwagę, jako podstawowy cel niniejszego artykułu określono zestawienie analityczne zakresu użyteczności zupełnie nowej ramy interpretacyjnej¹, jaka pojawiła się w światowej przestrzeni medialnej na przełomie lat 2019–2020 – „ramy pandemii COVID-19” – z czterema wybranymi zasadami realizacji przedsięwzięć propagandowych. Częstotliwość występowania ramy COVID-19, a co za tym idzie – jej wpływ na światową i krajową opinię publiczną – wzrósł tak dynamicznie i wyraźnie, że w połowie roku 2020 trudno wyobrazić sobie jakiegokolwiek wykanie serwisu informacyjnego, w którym odbiorca nie usłyszy ani słowa o koronawirusie.

Autor postawił następujące pytania badawcze:

- 1) Jakie są wyznaczniki współczesnej propagandy i jaka jest istota realizacji przedsięwzięć propagandowych?
- 2) Jaki potencjał propagandowy niesie ze sobą pandemia COVID-19?
- 3) W jakim zakresie elementy narracyjne „ramy pandemii COVID-19” wpisują się w podstawowe denotacje czterech wybranych zasad propagandy?

Pod względem metodologicznym, opracowując to zagadnienie, przyjęto specyficzne podejście hybrydowe. Po pierwsze, przeprowadzono analizę krytyczną wobec opisanego w literaturze przedmiotu modelu zasad propagandy, w jej efekcie wybrano cztery zasady rdzeniowe, przez pryzmat których przeprowadzono dalsze etapy badania. Po drugie, zastosowano metodę idealizacji i konkretyzacji (zob. Głowiński, Nowak, 2013, s. 139) wobec zakresu użyteczności „ramy pandemii COVID-19” w kontekście czterech wybranych zasad propagandy. Autor, stosując rozumowanie dedukcyjne (w zdecydowanej części zawarte wewnątrz przyjętych założeń, aczkolwiek w fazie konkretyzacji kilkunastokrotnie podparte przykładami empirycznymi z okresu marzec – maj 2020), zestawiał denotacje wywiedzionych zasad z zakresem tematycznym „ramy pandemii COVID-19”.

W pierwszej części opracowania scharakteryzowano istotę komunikowania o charakterze propagandowym, wyprowadzając cztery kluczowe zasady realizacji tego typu przedsięwzięć. Druga i trzecia część artykułu zawierają analizę użyteczności ramy pandemii COVID-19 dla realizacji wybranych zasad propagandy politycznej. W ostatniej części opracowania zawarto podsumowanie.

¹ Ramy interpretacyjne to, innymi słowy, utrwalone schematy interpretacji treści, na które natrafiają odbiorcy przekazu medialnego (Goffman, 1974; Franczak, 2017). Klasyczną definicję ram interpretacyjnych podał T. Gitlin (1980), określając je mianem „trwałych wzorców poznania, interpretacji i prezentacji, selekcji, akcentowania i wykluczenia, za pomocą których twórcy symboli rutynowo organizują dyskurs”.

Istota i wybrane zasady propagandy politycznej

Podstawowy sens i esencja propagandy bardzo ściśle wiążą się z etymologią samego pojęcia. Łaciński czasownik *propagare* został zapożyczony do dziedziny nauk społecznych z ogrodnictwa, gdzie oznaczał „krzewienie” lub „zaszczepianie” (Pisarek, 2006, s. 164; Szymanek, 2005, s. 249). Wiązał się z działaniami mającymi na celu przyspieszenie bujnego krzewienia roślin (Kula, 2005, s. 8). Propaganda w dosłownym tłumaczeniu może zatem oznaczać „to, co powinno być krzewione” (Dobek-Ostrowska, Ociepka, Frasz, 1999, s. 5). Jak argumentuje Henryk Kula, za istotę propagandy (stanowiącej skądinąd podkategorię wszelkich możliwych działań socjotechnicznych) można uznać oddziaływanie na rzecz pozyskiwania zwolenników pewnych idei czy też akcji (Kula, 2005, s. 9), w szczególności o charakterze politycznym.

Taki punkt widzenia jest zbliżony z XX-wiecznymi koncepcjami „produkcji zezwolenia” (*manufacturing consent*) oraz „inżynierii zezwolenia” (*engineering of consent*), które w swoich pracach podnosili Walter Lipmann (1922, s. 248), Noam Chomsky (1988) i Edward Bernays (1947). Rozważanie mechanizmów propagandowych właśnie przez pryzmat „produkcji zezwolenia” dla działań władczych (lub w procesie zdobywania władzy, aby takie działania móc realizować) pozwala roboczo zdefiniować **propagandę** jako „wykorzystanie umiejętności upowszechniania informacji i wiedzy pewnej grupy społecznej do ukształtowania stanowiska i uzyskania oczekiwanych działań innej grupy” (Thomson, 2001, s. 14).

W systemie demokratycznym mechanizm ów zazwyczaj zachodzi w taki sposób, że dobrze zorganizowana rządząca mniejszość poprzez efektywną produkcję zezwolenia z wykorzystaniem systemu medialnego (choć nie tylko medialnego, również np. za pomocą obowiązkowej edukacji szkolnej) kształtuje poglądy, motywacje i działania większości społeczeństwa. Jednakże z powodu cechującego demokrację pluralizmu, stuprocentowy sukces dysponentów propagandy nie jest możliwy. Efektywność przedsięwzięć propagandowych, podobnie jak w przypadku działań public relations lub marketingowych, zawsze jest określana za pomocą swoistej funkcji prawdopodobieństwa osiągnięcia sukcesu.

W systemach skonsolidowanych politycznie na poziomie metaanalizy zachodzi cykliczna replikacja zachowań podtrzymujących funkcjonowanie systemu, m.in. takich jak: masowy udział obywateli w wyborach, wyraźna dominacja ugrupowań akceptujących warunki demokratyczne i akceptacja werdyktu wyborczego przez partie przegrywające wybory. Na poziomie operacyjnym, związanym z bieżącą rywalizacją polityczną, kluczową rolę odgrywa instytucjonalizacja, a współcześnie coraz bardziej szczegółowa specjalizacja form komunikowania społecznego. Skutkuje ona zazwyczaj formalizacją działań organizacji biorących udział w debacie publicznej. Skutecznymi nadawcami propagandy mogą być podmioty polityczne i biznesowe, krajowe i międzynarodowe, takie jak np.: rządy, partie polityczne, stowarzyszenia, fundacje, korporacje, kościoły, organizacje międzynarodowe, nadawcy medialni, itd. (Dobek-Ostrowska, Ociepka, Frasz, 1999, s. 8–10).

Garth S. Jowett i Victoria O’Donnell (2012, s. 31–32) wskazują, że propagandę należy zestawiać porównawczo z rzetelnym komunikowaniem informacyjnym – nadawca powinien mieć na celu stworzenie i utrzymanie obopólnego porozumienia z odbiorcami, posługując się rzetelnymi

argumentami i operując faktami. Okoliczności stosowania propagandy, o ile jeszcze pod pewnymi warunkami mogą bazować na rzetelnej argumentacji i faktach (przypadek propagandy białej), jako podstawowy cel stawiają promocję stronniczego punktu widzenia propagandyzisty. Narracje rozpowszechniane przez źródło propagandy wcale nie muszą być tożsame z rzeczywistymi interesami odbiorców treści. Przypadki stosowania propagandy szarej i czarnej, tj. dopuszczającej posługiwanie się półprawdami lub kłamstwami, będą, w zależności od natężenia stosowanych manipulacji, coraz odleglejsze od wzorca rzetelnej komunikacji informacyjnej.

Przy wyborze konkretnych technik twórcy przekazów propagandowych dysponują pewnego rodzaju swobodą. Na poziomie taktycznym mogą posługiwać się manipulacjami wywołującymi strach przed pewnymi osobami publicznymi lub wręcz przeciwnie – ośmieszać, szydzić z nich. Podejmują doraźne decyzje – przedstawić informacje w sposób rzetelny, czy też posłużyć się manipulacją obrazem, dźwiękiem lub utworem audiowizualnym. Propagandyści są w stanie dokonywać absurdalnych hiperboli, tworzyć pułapki precyzji (np. wykorzystując przesadnie szczegółowe zestawienia danych statystycznych), celowo stosować słowa nieostre lub wręcz przeciwnie – ostre, negatywne epitety w stosunku do wybranych aktorów politycznych. Niemniej jednak zmuszeni są do bezwzględnego przestrzegania możliwie wielu podstawowych przesłanek skuteczności propagandy, określanych mianem zasad.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się blisko 20 takich zasad (Kossecki, 1972, s. 17–25; Lepa, 1994, s. 55–69; Bartoszewicz, 2019, s. 88–89). Na potrzeby niniejszego opracowania zdecydowano się ograniczyć liczbę zasad poddawanych analizie do czterech – zdaniem autora – fundamentalnych, których istota na przestrzeni ostatnich dwóch wieków nie uległa poważniejszym zmianom. Wraz z rozwojem technologii komunikowania społecznego ewoluowały formy, narzędzia i techniki, natomiast swoisty rdzeń imperatywów pozostał ten sam. Są to:

- 1) Zbieżność treści przekazu (narracji) z codziennym doświadczeniem odbiorców, w tym z dotychczasowymi uprzedzeniami i wyznawanymi stereotypami.
- 2) Emocjonalne pobudzenie odbiorcy pozwalające na sterowanie percepcją na poziomie peryferyjnej strategii przekonywania, z pominięciem lub minimalnym zaangażowaniem strategii centralnej, opartej na logice i rozumowaniu dedukcyjnym.
- 3) Masowość i długotrwałość oddziaływań.
- 4) Wytworzenie wrażenia powszechności popularyzowanego poglądu lub zachowania.

W dalszej części opracowania przeanalizowano w sposób dedukcyjny (przedstawiając również przykłady empiryczne) użyteczność propagandową ramy pandemii COVID-19. Autor poszukiwał przede wszystkim elementów narracyjnych wpisujących się w denotacje wymienionych zasad skuteczności propagandy. Przeprowadzona analiza nie wyczerpuje całej złożoności tematu, stanowiąc przyczynek do dyskusji i dalszych badań na ten temat.

Zbieżność z codziennym doświadczeniem i emocjonalność przekazu

Z punktu widzenia dysponenta propagandy kluczowe znaczenie zyskuje **utrzymanie zbieżności treści przekazu z codziennym doświadczeniem odbiorców** – bez względu na to, czy doświadczenie to ma charakter bezpośredni czy zapośredniczony, realny czy urojony, oparty

na rzetelnych podstawach poznawczych czy po prostu wynikający z przyjętych w drodze socjalizacji stereotypów. W przypadku pandemii COVID-19 miliony obywateli zostały poddane niespotykanym dotąd rygorom bezpieczeństwa zdrowotnego, a sam koronawirus stał się w 2020 roku stałym „bohaterem” medialnych uniwersów symbolicznych i habitusów funkcjonowania ludzi. Stąd, realizacja tej zasady obliguje nadawców treści mających na celu zarządzanie „produkcją zezwolenia” do każdorazowego uwzględniania w prezentowanych newsach/narracjach elementów dotyczących pandemii, choćby poprzez przedstawienie innych zagadnień w ramach bezpieczeństwa zdrowotnego z odniesieniem jawnym lub ukrytym do COVID-19.

O ile jeszcze podmioty biznesowe i związane z sektorem pozarządowym mogą pozwolić sobie na sporadyczne pominięcie tematyki koronawirusowej bez poważniejszych konsekwencji, to już instytucje polityczne (państwowe lub samorządowe) obligatoryjnie zmuszone są do jej uwzględniania. Szczególnie dotyczy to tych osób, których podstawową funkcją jest stanie na straży zdrowia publicznego lub raportowanie o aktualnej sytuacji epidemiologicznej. Częste odwoływanie się w sformułowanym przekazie do obecnego w społeczeństwie lęku przed zagrożeniem COVID-19 lub też wydarzeń towarzyszących pandemii² jest klarownym przykładem realizacji zasady zbieżności treści przekazu z codziennym doświadczeniem odbiorców, wyraźnie dopełnianej zasadą pobudzenia emocjonalnego.

Pandemia COVID-19, ze względu na obrazowość i spektakularność środków zaradczych podjętych przez państwa na całym świecie, stanowi temat przewodni pozwalający na **silne stymulowanie emocji odbiorców treści medialnych**, a co za tym idzie – pośrednie wpływanie na decyzje elektoratu. Temat ten jest potencjalnie użyteczny zarówno z punktu widzenia ugrupowań sprawujących władzę polityczną, jak i opozycyjnych. Z punktu widzenia przedstawicieli rządu, spotęgowany lęk przed zagrożeniem nieznanym dotychczas bakcyłem, przynoszącym śmierć dziesiątkom tysięcy mieszkańców państw zachodniej Europy i obydwu Ameryk, stanowi potencjalnie wygodny pretekst do masowego narzucania dominującej narracji na temat COVID-10.

Na przekazie jednowątkowym, np. uzasadniającym wprowadzenie wyjątkowych środków zaradczych, jednak się nie kończy. Rama pandemii, jako wagnerowski motyw powracający (tzw. *leitmotiv*), występuje bardzo często w przekazach informacyjnych i publicystycznych nie zawsze wprost powiązanych z koronawirusem. Wymienić tu można choćby związany z pandemią kryzys gospodarczy (wzrost bezrobocia, poszukiwanie winnych spadku PKB, itd.), ograniczenia w ruchu turystycznym, problemy w realizacji zadań przez NFZ i inne, rozmaite utrudnienia powodowane nastaniem pandemii.

Wzrost emocji (przede wszystkim negatywnych) spowodowany pandemią, a właściwie jej zapośredniczonym obrazem obserwowanym przez miliony odbiorców na żywo w mediach, pozwala na mobilizowanie zwolenników zarówno rządzących (YouTube, 2020), jak i opozycji (Facebook, 2020). Przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych mogą wykazywać rozmaite błędy

---

² Wystąpienia publiczne, których podstawę stanowił temat zagrożeń powodowanych COVID-19, były realizowane podczas konferencji prasowych przedstawicieli opozycji (np. Borysa Budki i Małgorzaty Kidawcy-Błońskiej 28 kwietnia) (Facebook, 2020), podobnie jak podczas sejmowych wystąpień polityków ugrupowania rządzącego (wystąpienie Mateusza Morawieckiego w sejmie 6 kwietnia) (YouTube, 2020).

lub niepowodzenia po stronie władz państwowych i samorządowych. Raportowanie to może zachodzić w sposób wyważony, jak również w formie przesadnie udratyzowanej, wskazującej na igranie rządzących z życiem lub zdrowiem milionów obywateli.

Długotrwałość oddziaływań propagandowych i kreowanie wrażenia powszechności

Trzecia z rozważanych zasad wiąże się z **masowością i długotrwałością wpływu socjotechnicznego** na społeczeństwo poddawane oddziaływaniom. Propaganda oddziałująca w sposób długotrwały, poprzez różne środki przekazu i w różnej formie, jest bardziej efektywna od działań realizowanych w sposób punktowy. Pod tym względem niezwykle użytecznym narzędziem stałego wpływu na opinię publiczną są dominujące media telewizyjne (głównie całodobowe kanały informacyjne), stacje radiowe, jak również prasa codzienna i magazyny opinii. Nowoczesna propaganda próbuje „odcinać” przedmiot sterowania od innych, konkurencyjnych wpływów (Kossecki, 1972, s. 20–21). W tym kontekście wygodnym „sojusznikiem”, szczególnie w dobie kryzysu COVID-19 powodującego naruszenie standardowych relacji społecznych w sferze publicznej, stały się mechanizmy funkcjonowania mediów społecznościowych.

Stojąca za ich sukcesem metodologia indywidualnego profilowania i mikrotargetowania przejawia się w pozbawianiu milionów użytkowników *social mediów* dostępu do informacji i komentarzy odbiegających kontekstowo od wyznawanego światopoglądu i obserwowanych dotychczas osób publicznych. Metaforycznie kwestię ujmując – może to skutkować zamknięciem świadomościowym w niepowtarzalnej, zindywidualizowanej bańce informacyjnej (Beretich, 2013, s. 9–11), do której treści sprzeczne ze światopoglądem użytkownika i jego wirtualnego otoczenia nie będą miały dostępu. Bańce o tyle ryzykownej i niebezpiecznej, o ile strukturalnie pozbawionej krytycyzmu do dominujących w niej poglądów. Manuel Castells (2009, s. 66) już ponad dekadę temu sugerował, że może to prowadzić do występowaniu zjawiska zbliżonego do „elektronicznego autyzmu”.

Z punktu widzenia użyteczności tematyki COVID-19 dla realizacji tej zasady propagandy, „wygodne” okazały się – nakaz realizowania pracy zdalnej z domu i wymóg pozostawania tysięcy ludzi w kwarantannie, które zniekształciły naturalny proces wymiany poglądów w życiu rzeczywistym, tj. pozawirtualnym. Odbiorcy, korzystając z zaufanych, w swojej opinii, źródeł informacji (zarówno tych klasycznych, jak i internetowych), uzyskali sposobność i psychologiczny imperatyw skokowego zwiększenia zasobu czasu, który należało poświęcić na poszukiwanie informacji dotyczących zagrożenia epidemiologicznego. A to – sprzężone pozytywnie z wysoką emocjonalnością przekazu potęgowaną obecnym w społeczeństwie lękiem (np. poprzez ujęcia wojskowych ciężarówek przewożących trumny we Włoszech) – stawało się asumptem do wzrostu zakresu realizacji zasady masowości i długotrwałości oddziaływań przez nadawców medialnych.

Cykliczne dostarczanie informacji dotyczących COVID-19 dla milionów obywateli jest doskonałą sposobnością do równoległego promowania „działań rządu skutkujących sukcesami w zwalczaniu następstw pandemii”. Już samo pobieżne śledzenie przekazu dwóch największych w Polsce całodobowych stacji informacyjnych pozwala na postawienie tezy, że powyższą

strategię realizowało TVP Info w sprzężeniu z ugrupowaniem rządzącym (TVP Info, 2020b; Osowski, 2020; TVP Info, 2020e). Z drugiej jednak strony, w debacie publicznej realizowano również strategię odwrotną, polegającą na prezentacji „niepowodzeń rządu w zwalczaniu następstw pandemii”. Tę strategię realizowało TVN24, udzielając głosu m.in. przedstawicielom głównych ugrupowań opozycyjnych (TVN24.pl, 2020a; TVN24.pl, 2020c; Jadczyk, 2020).

Czwarta z wymienionych zasad dotyczy **kreowania wrażenia powszechności popularyzowanego poglądu lub zachowania**. Jest to imperatyw zupełnie podstawowy, co najmniej tak fundamentalny, jak dążenie człowieka do podążania za większością społeczeństwa – „wszak większość nie może się mylić” – by wymienić choćby opisaną przez Roberta Cialdiniego (2019, s. 133–182) **regulę społecznego dowodu słuszności**. Człowiek, jako istota stadna, cechuje się konformizmem, który wynika m.in. ze strachu przed odrzuceniem przez istotną z jego punktu widzenia grupę społeczną. W przypadku tematyki pandemii COVID-19 bezdyskusyjnym przykładem realizacji tej zasady są sposoby „promowania” licznych obostrzeń związanych z imperatywem zwiększenia dystansu społecznego między obywatelami, którego cel stanowi ograniczenie tempa i skali rozprzestrzeniania się niebezpiecznego bakcyła.

Odnosnie do promowania wprowadzonych przez władze wykonawcze zasad dystansu społecznego panowała względna zgoda głównych ugrupowań politycznych i redakcji medialnych. Informowanie o przebiegu pandemii przebiegało za pomocą wykorzystania „figury autorytetu” – specjalistów z dziedziny medycyny (np. dr Michał Sutkowski w TVP Info) (TVP Info, 2020a), poprzez publikacje licznych artykułów lub wywiadów prasowych w tonie alarmistycznym (czasem nawet nie tyle powiązanych z zagrożeniem chorobowym, co z dezinformacją towarzyszącą pandemii) (Słojewska, 2020; Łuniewski, 2020), jak również za pomocą częstego eksponowania obrazów funkcjonariuszy odpowiednich służb, którzy patrolowali znane miejsca publiczne w celu „skontrolowania”, czy ludzie należycie realizują obowiązki, takie jak np. noszenie maseczek, utrzymywanie odpowiedniej odległości albo przestrzeganie zasad kwarantanny (TVP Info, 2020c). Uzupełnieniem sposobu uramowienia tego tematu było wyraźne akcentowanie wysokich kar za nieprzestrzeganie rygorów lub zasad kwarantanny (TVN24.pl, 2020b).

Kreowanie wrażenia powszechności realizacji i akceptacji dla wprowadzonych obostrzeń przebiegało również za pomocą odpowiedniego doboru rozmówców „pozornie przypadkowych”, których dziennikarze prosili o komentarz w miejscach publicznych, uzupełniając tym przekaz materiałów audiowizualnych. Byli oni zawsze w maseczkach lub przyłbicach, podobnie jak osoby im towarzyszące. Dobór wypowiedzi przebiegał w taki sposób, aby przewijała się w nich aprobata dla wprowadzanych obostrzeń. Prawdopodobnie w celu zwrócenia uwagi odbiorców na powagę sytuacji pandemicznej istotną rolę w szczycie obowiązywania obostrzeń przeciw-pandemicznych odgrywały osoby prowadzące serwisy informacyjne lub publicystyczne. Redaktorzy również nosili w tym gorącym okresie rękawice lateksowe (np. Michał Rachoń na antenie TVP Info) (2020d).

Podsumowanie

W opracowaniu przyjęto optykę rozumienia propagandy przez pryzmat „produkcji zezwolenia” dla działań władczych lub w procesie zdobywania władzy, aby takie działania móc realizować.

Za Oliverem Thomsonem (2001, s. 14) przyjęto roboczą definicję propagandy jako „wykorzystania umiejętności upowszechniania informacji i wiedzy pewnej grupy społecznej do ukształtowania stanowiska i uzyskania oczekiwanych działań innej grupy”. Taki punkt widzenia, stawiający w centralnym punkcie rozważań owo „kształtowanie opinii publicznej” (niczym plasteliny), pozwolił autorowi na zestawienie zakresu użyteczności zupełnie nowej ramy interpretacyjnej „pandemii COVID-19” z czterema wybranymi zasadami realizacji przedsięwzięć propagandowych.

Pod względem zbieżności treści przekazu z codziennym doświadczeniem odbiorców pandemia COVID-19 przyczyniła się do powstania swoistej „nowej normalności” zarówno w rzeczywistym (pozwirtualnym) życiu milionów ludzi, jak i w medialnym świecie zapośredniczonym. Już samo określenie „nowa normalność” (Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, 2020) stanowi dobitny przykład realizacji przedmiotowej zasady, która obliuguje nadawców treści propagandowych (szczególnie rządy państw i inne relewantne podmioty polityczne) do każdorazowego uwzględniania w prezentowanych newsach/narracjach elementów dotyczących pandemii, choćby przez przedstawienie innych zagadnień w ramach bezpieczeństwa zdrowotnego z odniesieniem do COVID-19.

Pandemia to temat przewodni pozwalający dysponentom treści propagandowych na silne stymulowanie emocji odbiorców, a co za tym idzie – na pośrednie wpływanie na decyzje elektoratu, choćby w wyniku potęgowania poczucia niepewności i lęku np. o zdrowie swoje lub najbliższych. Temat ten jest potencjalnie użyteczny zarówno z punktu widzenia ugrupowań sprawujących władzę polityczną, jak i opozycyjnych. Z perspektywy przedstawicieli rządu, spotęgowany lęk przed zagrożeniem stanowi potencjalnie wygodny pretekst do masowego narzucania dominującej narracji na temat COVID-10, a także uzasadnień dla wprowadzanych ograniczeń praw obywatelskich. Tymczasem przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych mogą wykazywać lub raportować rozmaite błędy lub niepowodzenia przedstawicieli władz państwowych lub samorządowych.

Motyw przewodni COVID-19 okazuje się również przydatny przy realizacji zasady masowości i długotrwałości oddziaływań. „Wygodne” okazało się nie tylko to, że obywatele, pozostając nakazowo w domach, nie mogli ze sobą w naturalny sposób dyskutować i wymieniać poglądów. Odbiorcy, wszak nie zawsze posiadający wysokie kompetencje medialne, zostali niejako zmuszeni do korzystania z mediów, aby dowiedzieć się czegokolwiek o rozwoju sytuacji pandemicznej. Przewagę zatem mieli ci dostarczyciele treści medialnych, którzy dotychczas kojarzyli się odbiorcom z wiarygodnością przekazu. Dla części osób były to algorytmiczne serwisy społecznościowe, takie jak Facebook lub Twitter, które oferowały przede wszystkim dostęp do materiałów tworzonych przez innych nadawców zarówno profesjonalnych, jak i amatorskich. Istotna część odbiorców pozostała jednak przy czerpaniu informacji z mediów tradycyjnych: prasy, telewizyjnych kanałów informacyjnych, stacji radiowych. Cykliczne dostarczanie informacji dotyczących COVID-19 stanowiło wygodny asumpt do równoległego promowania „działań rządu skutkujących sukcesami w zwalczaniu następstw pandemii” (np. strategia TVP Info) albo też „niepowodzeń rządu w zwalczaniu następstw pandemii” (np. strategia TVN24).

W przypadku tematyki pandemii COVID-19 przykładem realizacji zasady kreowania wrażenia powszechności były sposoby „promowania” licznych obstrzeżeń, związanych

z imperatywem zwiększenia dystansu społecznego między obywatelami. Informowanie o przebiegu pandemii realizowano za pomocą „figury autorytetu” osób określanych jako specjaliści, przez częste publikowanie artykułów prasowych, a także potęgując wrażenie wszechobecności służb porządkowych (przede wszystkim policji), pilnujących realizacji obowiązków wynikających z obostrzeń. Ponadto, w celu zwrócenia uwagi odbiorców na powagę sytuacji pandemicznej, istotną rolę w szczycie obowiązywania obostrzeń przeciwpandemicznych odgrywały osoby prowadzące serwisy informacyjne lub publicystyczne.

Przeprowadzone analizy o charakterze dedukcyjnym zostały wzbogacone o przykłady empiryczne, pozwalające na klarowne zilustrowanie omawianych zasad. Ograniczenie rozważań do zestawienia zakresu użyteczności ramy pandemii COVID-19 dla realizacji jedynie czterech zasad propagandy politycznej nie wyczerpuje złożoności tematu, jednakże – w opinii autora – stanowi wartościowy przyczynek do dyskusji i dalszych badań na ten temat. Pokrewne analizy mogłoby ogniskować wokół zagadnień, takich jak np.: znaczenie współczesnej propagandy o tematyce *stricte* zdrowotnej (pandemicznej) dla realizacji zadań związanych z zapewnianiem bezpieczeństwa państwu oraz obywatelom lub też form rywalizacji politycznej stosowanych podczas pierwszej w historii Polski – „pandemicznej” kampanii wyborczej przed wyborami prezydenckimi 2020. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku badania mogą być prowadzone na kanwie empirycznej i teoretycznej.

Bibliografia

- Bartoszewicz, M. (2019). Teorie propagandy w obliczu algorytmizacji internetowego komunikowania społecznego. *Kultura Współczesna*, 1 (104), 84–98.
- Beretch, T. (2013). How Online Tracking and the Filter Bubble Have Come to Define Who We Are. *Social Science Research Network*. Pobrane z: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2878750> (16.07.2013).
- Bernays, E. (1947). The Engineering of Consent. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1 (250), 113–120.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. New York: Oxford University Press Inc.
- Chomsky, N., Herman, E. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
- Cialdini, R. (2019). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dobek-Ostrowska, B., Fras, J., Ociepka, B. (1999). *Teoria i praktyka propagandy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Facebook (2020). Pobrane z: <https://www.facebook.com/102931488739/videos/235047161240460/> (28.04.2020).
- Franczak, K. (2017). Analiza ramowania. W: M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak (red.), *Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych* (s. 145–173). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Gitlin, T. (1980). *The whole world is watching: Mass media in the making and unmaking of the new left*. Berkeley: University of California Press.
- Głowiński, K., Nowak, E. (2013). Teoretyczne metody badawcze w naukach społecznych. *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, 2 (6), 136–146.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis. An essay on the organization of experience*. New York: Harvard University Press.
- Jadczyk, S. (2020). *Pozywa Skarb Państwa za ograniczenia związane z koronawirusem. Prawie pół miliona za zamknięte siłownie*. Pobrane z: <https://tvn24.pl/najnowsze/koronawirus-w-polsce-wlasciciel-silowni-pozywa-rzadz-a-ograniczenia-zwiazane-z-epidemia-4581975> (12.05.2020).

- Jowett, G.S., O'Donnell, V. (2012). *Propaganda and persuasion. Fifth Edition*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Kossecki, J. (1972). Socjotechnika propagandy politycznej. *Zeszyty Prasoznawcze*, 3 (53), 20–21.
- Kula, H. (2005). *Propaganda: istota i właściwości*. Toruń: Adam Marszałek.
- Lepa, A. (1994). Świat propagandy. Częstochowa: Biblioteka „Niedzieli”.
- Lipmann, W. (1922). *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Luniewski, M. (2020). *Wirusowe fake newsy w służbie Kremla*. Pobrane z: <https://www.rp.pl/Plus-Minus/304039999-Wirusowe-fake-newsy-w-sluzbie-Kremla.html> (3.04.2020).
- Osowski, P. (2020). *Przedsiębiorcy o tarczy finansowej. „Dziękujemy za wysłuchanie głosu branży”*. Pobrane z: <https://www.tvp.info/47501016/przedsiębiorcy-o-tarczy-finansowej-dziękujemy-za-wysłuchanie-głosu-branży> (9.04.2020).
- Pisarek, W. (red.) (2006). *Słownik terminologii medialnej*. Kraków: Universitas.
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej (2020). *Nowa normalność: etapy znoszenia ograniczeń związanych z COVID-19*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/koronawirus/nowa-normalnosc-etapy> (16.04.2020).
- Słojewska, A. (2020). *Pandemia fake newsów zalewa Europę*. Pobrane z: <https://www.rp.pl/Koronawirus-SARS-CoV-2/304269967-Pandemia-fake-newsow-zalewa-Europe.html> (27.04.2020).
- Szymanek, K. (2005). *Sztuka argumentacji. Słownik terminologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Thomson, O. (2001). *Historia propagandy*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- TVN24.pl (2020a). *Grodzki: apeluję do premiera, by przestał stawiać interesy wyborcze nad zdrowiem obywateli*. Pobrane z: <https://tvn24.pl/polska/marszalek-senatu-tomasz-grodzki-senat-zajmie-sie-pakiem-antykryzysowy-m-najszybciej-jak-to-jest-mozliwe-4516831> (28.03.2020).
- TVN24.pl (2020b). *Policja: ponad tysiąc mandatów w ciągu doby za nieprzestrzeganie obostrzeń*. Pobrane z: <https://tvn24.pl/polska/koronawirus-w-polsce-kary-za-ponad-milion-złotych-za-lamanie-zasad-kwarantanny-i-izolacji-4547133> (7.04.2020).
- TVN24.pl (2020c). *Premier mówił o „zasadzie trzech i”*. *Grodzki: ignorancja, inwigilacja, indolencja*. Pobrane z: <https://tvn24.pl/polska/koronawirus-w-polsce-tomasz-grodzki-o-rzadowym-planie-luzowania-restrykcji-4557589> (17.04.2020).
- TVP Info (2020a). *Lekarz odpowiada na pytania widzów TVP nt. koronawirusa*. Pobrane z: <https://www.tvp.info/47075467/lekarz-odpowiada-na-pytania-widzow-tvp-nt-koronawirusa> (11.03.2020).
- TVP Info (2020b). *Sondaż. Jak Polacy oceniają działania rządu ws. epidemii koronawirusa*. Pobrane z: <https://www.tvp.info/47090129/sondaz-jak-polacy-oceniaja-dzialania-rzadu-ws-epidemii-koronawirusa> (12.03.2020).
- TVP Info (2020c). *10 tys. kary za jeden raz, miesiąc aresztu za wielokrotne łamanie kwarantanny*. Pobrane z: <https://www.tvp.info/47482801/10-tys-kary-za-jeden-raz-miesiac-aresztu-za-wielokrotne-lamanie-kwarantanny> (8.04.2020).
- TVP Info (2020d). Program: „Minęła Dwudziesta”. Pobrane z: <https://vod.tvp.pl/video/minela-dwudziesta,26042020,47440024> (26.04.2020).
- TVP Info (2020e). *„Nowy europejski Plan Marshalla może przekuć pocovidową zapaść w sukces”*. Pobrane z: <https://www.tvp.info/48218279/nowy-europejski-plan-marshalla-moze-przekuc-pocovidowa-zapasc-w-sukces> (26.05.2020).
- YouTube (2020). Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=6h5qP4nVf2A> (6.04.2020).

Celebrating school remembrance days “rebooted”

ÁGNES KLEIN
DR. HABIL.
ASSOCIATE PROFESSOR

ORCID: 0000-0001-6108-1914

University of Pécs, Faculty of Cultural Studies, Teacher Training and Rural Development, Department of Pedagogy and Psychology
e-mail: klein@kpvk.pte.hu

ÉVA SZEDERKÉNYI
PH.D.
ASSISTANT PROFESSOR

ORCID: 0000-0002-9523-5878

University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute for Human Development and Cultural Studies,
Department of Adult Education and Human Development
e-mail: szederkenyi.eva@pte.hu

Keywords: political culture, school memorial days, commemoration, historical background, experiential pedagogy

Abstract Historical remembrance days and related celebrations are part of a culture of remembrance and are characterized by processes such as the typical use of language in speeches or songs (Huszár, Prikler, forthcoming), and possibly the inclusion of tools reflecting the historical age or nature of remembrance, such as wreaths, flags, etc. Participation in such events is also a form of socialization, especially when it takes place at school and is planned, organized, and conducted by teachers together with the children. In socialist Hungary, by all means school celebrations had to symbolize the unity of the Hungarian people under the leadership of the Hungarian Socialist Party. This purpose was achieved with the use of individual symbols, such as perhaps the most prominent red tie of the schoolchildren pioneers and the blue tie of the so-called “little drummers”. The celebrations followed a unified scenario, leaving little room for creativity in both the organization and the program.

After the change of regime, public holidays celebrated in school also changed. Hereunder, the authors put forward a hypothesis that, following new research findings in pedagogy and child psychology, as well as the changes in subject didactics, a new process has been launched, intended to make school festivities national memorial days. Answers to the research questions concerning how exactly this celebration takes place, how children feel about the program, how educators convey the meaning of the historical event to the children, are the empirical matter of this paper.

In the following, first an introduction of the historical memorial days as part of political culture will be presented, based on an empirical survey that is not representative but, according to the authors, attempts to demonstrate the change celebrations of national days underwent during the past decades. The research was conducted in the primary school age

group, and the students' knowledge and awareness of the historical background of a given celebration were scrutinized. Finally, the authors propose to initiate more experiential learning opportunities related to school memorial days.

Obchody szkolnych dni pamięci narodowej na nowo

Słowa kluczowe: kultura polityczna, szkolne dni pamięci, upamiętnianie, tło historyczne, pedagogika empiryczna

Abstrakt

Dni pamięci narodowej i związane z nimi uroczystości są częścią kultury pamięci i charakteryzują się takimi procesami, jak typowe użycie języka w przemówieniach lub pieśniach (Huszár, Prikler, w druku), a także ewentualnie włączenie narzędzi odzwierciedlających okres historyczny lub charakter pamięci, takich jak wieńce, flagi itp. Uczestnictwo w nich jest również formą socjalizacji, zwłaszcza gdy odbywa się w szkole i jest planowane, organizowane i prowadzone przez nauczycieli wspólnie z dziećmi. W socjalistycznych Węgrzech uroczystości szkolne musiały symbolizować jedność narodu węgierskiego pod przewodnictwem Węgierskiej Partii Socjalistycznej. Temu celowi służyły indywidualne symbole, takie jak czerwony krawat dla pionierów szkolnych i niebieski dla tak zwanych „małych doboszy”. Uroczystości odbywały się według jednolitego scenariusza, pozostawiając niewiele miejsca na kreatywność zarówno w organizacji, jak i w programie.

Po zmianie reżimu zmieniły się również święta szkolne. Poniżej autorki stawiają hipotezę, że w związku z nowymi wynikami badań z zakresu pedagogiki i psychologii dziecięcej oraz zmianami w dydaktyce przedmiotów, rozpoczął się nowy proces wprowadzania świąt szkolnych jako dni pamięci narodowej. Postawienie pytań badawczych, jak dokładnie wygląda to święto, jak dzieci czują się z tym programem, jak pedagodzy przekazują dzieciom znaczenie tego historycznego wydarzenia, jest empirycznym przypadkiem tego artykułu.

W dalszej części artykułu najpierw zostanie przedstawione wprowadzenie na temat dni pamięci narodowej jako części kultury politycznej, za pomocą badania empirycznego, które nie jest reprezentatywne, ale autorki starają się pokazać zmiany, jakie w obchodach dni narodowych dokonały się w ostatnich dziesięcioleciach. Badania przeprowadzono w szkole podstawowej, a także sprawdzono wiedzę i świadomość uczniów na temat historycznego podłoża danego święta. Autorzy proponują zainicjowanie bardziej empirycznych sposobów uczenia się związanych ze szkolnymi dniami pamięci.

Celebrations of national remembrance as part of political culture

People try to process and understand in their own way the events that affected them, their families, their parents, their grandparents, and that were engraved in their memory. Different memories can be associated with the same event, whether they be linked to an individual, or related to families, locals, etc. The question arises what memories do we want to preserve and pass on to the next generation? Luciana Benincasa writes that remembering cannot be conceived apart from forgetting since the individual level of life involves “selective forgetting” (Benincasa, 2006, p. 16). Although memories exist in human mind, it is up to each social formation to decide which

historical event one remembers and in what form (Burke, 1997). This culture of remembrance determines which events and symbols or role models can be positive and identity-creating or serve as unit-makers within a given society. A culture of democratic remembrance is characterized by multiple perspectives and a scientifically grounded, objective approach. Celebrations are part of this culture of symbol and memory and represent a connection between the past and the present, as well as display state ideology within a narrower context, such as family, institution, or local community. While the first celebrations take place in a family circle (e.g. Christmas, birthdays or the Easter celebrations, etc.), national holidays appear as children's age is advancing.

Youngsters, but often also adults, cannot recall much of the past from their own personal experience. Knowledge and impressions come from secondary sources, historical descriptions, possibly contemporary sources, vs. in the case of children very commonly from adults, such as family members, acquaintances, relatives, and teachers. They celebrate with these people collectively and learn how adults behave, what culture they have, and what example they set for them. Because children cannot fail to imitate, the experienced events become their guidelines for the future. This information helps build personal connection to a particular holiday, which depends on our knowledge, emotions, maturity, and value system, and evolves as a result. Ultimately, these insights decide what significance each particular holiday conveys to individuals, how they portray it, how they reconstruct and co-construct for themselves the given historical event. In this sense, celebration is usually an act of socialization that begins in the family, and continues in kindergarten and in school in different contexts. We gain new experiences of how we celebrate in a community. Values, perceptions, and forms of life, communication within a group, dress code, language use, and social behaviours encountered in group interactions take on meanings that indicate the boundaries of a group, a group membership, and roles, because these common events promote the formation of group identity and strengthen group cohesion (Beke, 2003).

Linguistic (including poems, songs, speech) and non-linguistic or visual signs (e.g. clothing, symbols, posture, facial expression, and gestures) form an image during the ceremony that affects those present, conveying a communication offer. Whether this communication is successful depends on a number of factors (Einecke, 1995), such as external circumstances, i.e. place, date, objects, symbols emphasizing the nature of the celebration, or clothes that the children should wear. The atmosphere also plays a significant role, e.g. being obliged to stand for a long time and be quiet, or having one's role appointed or freely chosen. All of this affects both students and adults who prepare and implement the plot and content, and strongly determines whether the message of the ceremony reaches the children. In most cases, we are talking about well-prepared, practiced, consciously directed actions. Usually, the program is carefully planned in advance by the teacher, and the goal is to follow the script without any improvisation or change. In addition to specific activities, such as moving on stage or in the hall, there are non-verbal activities that can only be partially planned (e.g., facial expressions or gestures) and partially not (e.g., smile, crackle, cough). Symbolic actions, rituals, appear at every memorial day and play a prominent role, which can mean either the end or culmination of a celebration, such as the raising of a flag or the solemn carrying and placement of a symbolic object. We expect from these activities, and

this is already reflected in the planning as an objective, to have a solemn, pathetic, touching or moving impact on the participants. In addition to the visual, tactile, and kinaesthetic channels, the auditory channel also plays a role. The linguistic actions of the performers, be it singing or reciting poetry or prose, must correspond to the level of knowledge of the audience so that they could understand the message sent. Organizing conversation, such as the right to speak, the breaks, and exchanging verbal actions, serves to maintain children's interest. Language rituals in the program or program management help children follow the content, they can mark the beginning, the end of the program, or a change in topic.

At the same time, they also carry with them the possibility of boring the audience if they last too long. Children are the recipients of school ceremonies, so they have to be appropriate, the scenes, the plot, and the content must be designed with age-specific characteristics in mind. Children should be given the opportunity to form their own opinions, which can be contradictory, and the program should encourage them to think creatively and critically. Students, as the members of a community, participate in a celebration ritual to see if they find it positive, and this depends on the message and communication of the program, the dramaturgy, the aesthetic experiences, and of course on the role of the participants in the program. Celebrating national holidays brings children closer to history, awakens original historical events and brings them closer to the present day, allowing children to build a connection to a historical event (Beke, 2003). The ceremony will facilitate the presentation of events by means of an outside-the-classroom process, if the program is based on the appropriate pedagogical, psychological, and artistic foundations, and takes into account the age of the children.

National commemoration policy through holidays celebrated by children

Different political systems decide which of the past holidays convey the "right" and "just" thoughts and memories to citizens, based on their perspectives. Therefore, memorial and remembrance days were exchanged from time to time. In Hungary, before the change of regime, i.e. the autumn of 1989, public holidays included commemorating such events as: 21 March 1919 Proclamation of the Hungarian Soviet Republic, 4 April 1945 Liberation of Hungary, or 7 November 1917 outbreak of the Revolution in Russia. After 1990, Hungarians by law no longer celebrate them. Commemorating the Hungarian Revolution of 1956, which broke out on 23 October, was introduced as a national holiday (Barna, 2018). On 23 October 1956, the Hungarian Revolution began with a youth demonstration in Budapest (Tarján, n.d.b). This movement grew into an uprising against the Stalinist dictatorship and the social problems it caused. It was also a war of independence against the Soviet occupation. To reiterate, after 1989, democratic, anti-communist traditions were strengthened, while before 1989 relations with the Soviet Union, anti-fascism, and communism were emphasized.

The 2012 Decree of the Ministry of Human Resources on the celebration and commemoration of the school and kindergarten school-years (20/2012, Net Jogtár), currently in force, prescribes the following days of remembrance: "War of Independence of the Hungarian Nation, Commemoration of Our Martyrs of the Past (6 October, the Martyrs' Day of Arad), the Day of the Victims

of Dictatorships (25 February), the Holocaust (16 April), the Day of National Unity (4 June)”. In the following we give a historical outlook and briefly describe the background of the selected events. After the Hungarian Revolution and the War of Independence came to an end, a court headed by General Julius von Haynau sentenced 13 generals to death. They were executed in Arad (now Romania) on 6 October 1849. In the Hungarian national memory, they are regarded both the heroes and the martyrs. Besides the the Hungarians, among the generals sentenced to death were Germans, Croats, Poles, and Serbs from the noble and simple families. A century later, a man from a simple farming family, Béla Kovács, became the emblem of the Independent Smallholders’ Party, after being elected as the Minister of Agriculture, and stood up to the dictatorial aspirations of Mátyás Rákosi and his Hungarian Communist Party. At the request of Rákosi, the infamous Soviet People’s Commissariat of Internal Affairs (NKVD) arrested him by surprise, kidnapped and deported to the Soviet Union, from where Béla Kovács was released in 1956 (Tarján, n.d.b). Another commemoration of the blood-torn 20th century is the memorial day of the Holocaust. Since 2000, 16 April has been the day of remembrance of the victims of the Hungarian Holocaust. During World War II, on 16 April 1944, the members of the Hungarian law enforcement authorities, in cooperation with the National Socialists, began setting up the first ghettos and assembly prison camps in Hungary, hence the victims of that time are remembered and their memory has been kept alive also via school remembrance days and programmes. Another commemorator of the turbulent times is 4 June 1920, when the Hungarian delegation in the castle of Grand Trianon, Versailles, France, signed an enforced peace treaty after the end of World War I. Hungary lost 75% of its territories, forced to give them to the neighbouring countries (Huszár, 2013, pp. 201–216). Since 2010, Hungarians also commemorate 31 May as a day of the unifying force of the Hungarian language and culture. Children spend these days at school or kindergarten. They are commemorated with objects typical of the events, drawings or newspaper articles posted up on the bulletin boards, by lighting candles in a souvenir corner, or with a short program.

On national holidays, such as 15 March and 23 October, all schoolchildren stay at home with their parents, since these are bank holidays. However, on the eve of the events or one or two days prior to them, they are commemorated at the institutions. Looking into the historical details, as a result of the Vienna Revolution of 13 March 1848, radical Hungarian intellectuals decided on the basic political reforms, which were summarized in 12 points, then read at the 15 March Parliamentary Assembly, and later submitted to the Buda Governing Council. With these events and on that day, a revolution broke out in Hungary, and only a few months later culminated into the War of Independence against the Habsburgs, who were defeated on 13 August 1849, with the help of the Russian Empire. The revolution and the War of Independence lasted for a year and a half. Only a year later, participants in the March events wanted to officially commemorate them, so they held a spontaneous celebration. In a letter sent to his wife, Lajos Kossuth, one of the leaders of the War of Independence, had described the events of 15 March 1848 as a “slightly disturbing noise”, and said he did not really understand what was the reason to celebrate. Nonetheless, he approved the meeting. Silent commemorations were held until 1898, i.e. the 50th anniversary of the revolution, which was celebrated for the first time by the entire Hungarian political elite, focusing

on the so-called April laws confirmed and enacted by Emperor Ferdinand V on 11 April 1848. By 1927 it had already been emphasized that the nation remembered with pride the success of 15 March 1848. After World War II the last commemoration of the glorious 15 March was in 1948, since after the communist takeover in 1947 there were no more state ceremonies. Hence, during the end phase of the dictatorship and communist regime, from the 1970s onwards, young people took the courage to gather spontaneously and unlawfully in Budapest, and by instinct combined the events and heritage of the revolution with protests against the ruling communist system. These gatherings and marches were disbanded by the police and protesters were captivated. From 1987 on, 15 March was commemorated as a national holiday, and after the change of regime it was declared an official national holiday (Huszár, 2016, pp. 43–65).

The two abovementioned most important Hungarian national days remain in the consciousness of all Hungarians due to the strong school traditions of commemorations with various programmes and activities. Walking along the streets on the week of 15 March, one can easily spot little children marching with their handmade “kokárda”, a Hungarian symbol representing the revolution, with the red-white-green tricolor of the nation. This feast is already celebrated in kindergarten, being the earliest, long honoured, and probably best cherished memorial day in the lives of young people. The ceremony of 1848 has been expressing a strong Hungarian national feeling, which created an opportunity to protest against the current regime of the socialist system as described above (Huszár, 2016). In kindergarten, celebrations consist of making national symbols, such as the national flag, the “kokárda” or a pick with a tricolor symbol. Since 15 March is usually already a nice spring day, people are marching peacefully in the streets with their children, singing the songs from the revolution, citing poems of its great poets, and passing by the houses decorated with the national flags. Schoolchildren in a solemnly decorated school building, dressed in festive clothes, take part in a joint program in which they recite poems from a given era or summarize the events of 15 March 1848 in the form of a short play, coloured with songs related to the historical period and events.

Presentation of research: Knowledge of the revolution of 15 March 1848 and its school celebration

Research design

Taking into consideration that the research has been conducted on a smaller target group and its outcomes are not representative, the authors have been taking more samples to involve further age groups. Nonetheless, since the COVID-19 pandemic has resulted in a digital emergency working mode in education, the question arose if national holidays could also be celebrated by utilizing information technology. Therefore, the empirical basis of this study were the research questions concerning how exactly the celebration takes place, how it conveys the meaning of the historical event to the children, how the children feel about the program, and what means and media channel they would prefer. In a 2002 study Szabó (2016) examined fifth-graders’ (11 year olds) knowledge

of historical events related to national holidays and their attitudes towards celebrating them. It was found that most children merely perceived the holidays as free, non-teaching days. Most of them were aware of the revolution of 15 March 1848, yet the uprising of 23 October 1956 was not even mentioned by many. As Benincasa (2006, p. 19) puts it: “Social memory is a necessary ingredient in the celebration and reproduction of family, religious, ethnic, and national groups”. Pursuing this logic further, 23 October is a memorial day that has only been celebrated since 1991, therefore it can be assumed that barely ten years later it was not yet so tightly fixed in the social memory, among children neither. The distinction between the terms “revolution” and “war of independence” raises another problem: children saw no difference between them. The majority of fifth-graders described 15 March as a “just and good war”. The most important news about the events was taken from literary works, songs, and poems. In Hungary, history is taught linearly and begins in the 5th grade, so at the end of the 7th grade it reaches the 19th century. The above survey was repeated in January 2019. The aim of the study was to present today’s school celebrations, their embeddedness in society, especially among children, and to outline the changes that have taken place over the past decades.

Based on the above premises, the following research questions (RQ1–RQ4) arise:

(RQ1) Which national holidays do children know?

(RQ2) How are they celebrated?

(RQ3) What children think about the way and content of the celebration?

(RQ4) Have there been any changes in the celebration process, in the children’s reactions to the celebration, and in their knowledge of it over the past decade?

In order to obtain answers to these questions, after scrutinizing theoretical observations, which can be said to be interdisciplinary – since not only sociological, but also historical and communication theories, as well as the pedagogical-psychological knowledge are required to describe the topic – the questionnaire type of quantitative method was chosen by the researchers.

The following hypotheses (H1–H4) were formulated in connection with the research questions prior to the development of the questionnaire:

(H1) Most children know 15 March 1848 because it has been celebrated since preschool, and is one of the oldest known and celebrated commemorations.

(H2) There have been significant changes in the organization of school ceremonies due to the paradigm shift in education over the past decade.

(H3) Children do not know the content of the ceremony more thoroughly than before.

(H4) Children are attached to the ceremony, but the appearances (dress, symbols, way of organizing the ceremony) do not meet their positive evaluation.

The questionnaires were given to 21 + 21 students in two fifth grade classes. They answered the following questions:

1. Which national holidays do you know? List them.
2. What do we celebrate that day?
3. Choose the most important one for you from the list and write it down. Why did you choose that?

4. How do you usually celebrate? What do you like about celebration and what don't you like? Why?

During the evaluation of the answers to the first two questions of the questionnaire, we looked at which children gave which holidays in response. The answers pointing to i.e. a Name Day (Hungarian families commemorate the memorial day of the saint whose name one bears the way birthdays are celebrated), Christmas, etc. were not accepted and not counted. The next two questions, after the first two which were of a closed type, were open type ones, and we obtained and evaluated short wordings. Based on the following considerations, the positives and negatives were collected separately and then divided into subgroups depending on whether one wrote about a content or a formal element.

Results

In response to the first question, 100% of children mentioned 15 March as a national holiday, while 20 children, or almost 50%, mentioned 20 August. The latter is a long-lived and appreciated national holiday of all Hungarians which commemorates the formation of the medieval Hungarian state by King St. Stephen (975–1038), the founder of the country. As it is celebrated during the summer holidays, it does not affect schoolchildren, however, it is also a public holiday for adults. The holiday of 20 August is especially interesting for children and young people because of the traditional fireworks on the banks of the Danube in Budapest. As presented above, there are two national holidays in October: on 6 October we commemorate the martyrs of Arad, and two weeks later, on 23 October, the Hungarian revolution for independence of 1956. The two October occasions were mentioned by the children, but many named only one day of October. Five children (11%) were also able to name the day and content of the holidays. The best recognized holiday is that of 15 March, which is known to all children, and 40 children (95%) gave a detailed report of this day. Two children (5%) wrote about 20 August, when they and their families watched the traditional fireworks in the Hungarian capital, which was clearly a fascinating experience for them. Out of 42 children, 40 decided to write about the 15 March ceremony. Based on the children's essays, we first summarize and present in nodes the positive opinions about the celebration, taking into consideration the number of responses (the more people gave the same answer, the higher it will appear in the list).

Positive opinions:
<ul style="list-style-type: none"> – they don't have to go to school, classes are missed – the day can be spent with family/friends – we preserve traditions, we remember historical events – stories about freedom and patriotism are beautiful – the holiday has been known since childhood, makes part of their lives

Negative opinions can be divided into two essential parts: 1. concerning the ceremony and 2. concerning its content.

Negative opinions:
1. Conducting the ceremony:
<ul style="list-style-type: none"> - one has to stand for a long time, it takes too long and it is boring - it is not for children
2. The content of the celebration:
<ul style="list-style-type: none"> - took place too long ago, so it is no longer interesting - too many people have died and been executed - a sad holiday

More than 50% of the children emphasize the sad aspect of the festival, with death and sacrifice. Five children (11%) see the fight as a positive event in the sense that the soldiers fought bravely for their homeland. The fifth-graders experience the festivals through their emotions as they do not yet have historically grounded knowledge. They think in sublime categories, often using pictorial words such as ‘death’ (15 children, 35%), ‘fight’ (10, 23%) or ‘home’ (8, 19%). Surprisingly, almost 18 essays (50%) contain the word ‘sad’. From the choice of words we can also see that children have not yet been able to make contact with everyday, historical processes, nor with the fate of an individual. “Emotions without special knowledge are outside the reality of children”, writes Szabó (2006), so they can easily stay afloat. Almost 20 years have passed between the two surveys, but changes are barely perceptible. The number of questionnaires children does not allow extensive conclusions to be drawn, but the results can serve as a signal to other classes, schools, and teachers. The formal deviation from the regular school day and an opportunity to wear nice clothes is accepted by most children (6–15%). At home they also wear nice clothes for Christmas and birthdays. Younger children, in particular, like the fifth-graders, do not find it disturbing. Children’s opinions are more critical of the program itself, both in terms of design and content. The majority (60%) primarily complain about the design of the program. Curious and open children also turn away from these events when their content does not offer them anything interesting. They feel much more like objects because they are expected to behave quietly, not to disturb the ceremony, but above all to listen while some other children recite and sing poems. The holiday confronts children with fight, death and heroism, and loss. In our age, this is not easy for them to understand and accept. Above all, the events of the War of Independence are crushing and evoke in many children negative feelings. However, what Kossuth, quoted above, referred to as “little noise” is the 15 March revolution. His worthy memory seems to be lost, although it would make easier for children to celebrate this memorial day because of his achievements, triumph, and glory.

Methodological suggestions for experience-based celebrations

Questions are further asked whether adults want children to accept their culture of celebration, whether they need to involve them, and whether that culture needs to be accepted by them their own culture, which can be achieved when students are actively and deeply engaged in remembering historical events, when they get nothing ready but should shape, reconstruct,

reproduce, and pass it on to others. Today, we emphasize children's independence in shaping culture according to their age characteristics. An educator, possibly a local museum, a pedagogue or a colleague from a historical association can talk to children about the events, taking into account their interests and knowledge. Older children can be activated in planning and organizing the celebration. In their own families, they can make some research by the method of "oral history", trying to learn how their grandparents lived through this era, collect family resources (photographs, letters, documents, objects, etc.), and create a story based on them. Art, literature, and music can be well combined with each other, so that history can be introduced to children in a more complex and interesting way. History and political science deal primarily with political and legal aspects of reality and pay respect mainly to the dominant group. In return, literature makes it possible to process personal experiences, which can be classified as historical knowledge. It gives children a comprehensive picture at both individual and group levels, and the resulting picture encourages them to think about what knowledge they have gained so far and how they will use it to form a whole. Content that builds on each other and spans subjects is also important for older learners, so age and event can be more plastically depicted and can have a positive impact. The story is more interesting when it is told from the point of view of the contemporaries and describes their fate. In a new perspective, previously marginalized groups may also come into focus, e.g. the minorities or women can be put in the centre of the experimental approach to learning. Moreover, it can be exciting to plan and execute an own project in one's residential area.

Some children are very good at handling digital media devices and can summarize images and audio. Today's primary school students have a constant "online presence" and their interactions with short and compact message exchanges, visual content and emoticons can be used sensibly and creatively in the form of video-based comics, video production, various application aids, flash mobs on social networking or in the genre of vlog or blog. Thanks to the joint effort and shared responsibility, a cooperation can be established between the children, they can get to know each other better, and as a result a community can be formed. The joint selection and preparation of the content also allows the children to review the process, which increases their willingness to cooperate and encourages a more democratic relationship between teachers and students. Children are asked for their opinions, they can express themselves creatively, school memorial days prepared in this way can contribute to democratic education and to the Active Citizenship.

Among various forms of thinking, analytical and critical thinking represent the core values of educating into an autonomous personality. In the preparatory phase of school memorial days, critical and creative thinking can come into play in balance. This framework is also excellent for providing children with detailed information, statistics and figures, etc. concerning the historical events. They can examine, evaluate, interpret, analyze them, draw conclusions and, on the basis of these, support their own opinions and accept the views of others or learn to politely reject them. This extracurricular form of a student – teacher encounter provides an appropriate and less cohesive framework for practicing the above skills, as they will not develop on their own. At this point, moral dimensions also emerge, because if we objectively and analytically compile

material for our classes, prepare it for discussion, the students must confront our own clichés and prejudices in order to understand them and be able to counter them.

Summary and perspectives

Many components of a democratic culture (Council of Europe, 2016) appear in history classes or in the teaching of other subjects, but also in the preparation of remembrance day ceremonies. Among other things, children experience the importance of human life, values such as human dignity, justice, or equality in stories, poems, or the biographies of contemporary witnesses. Positive attitudes such as openness to multilingualism, the minorities, various cultures, religions and worldviews can also be developed. Taking into consideration the premises listed above in this paper, it can be concluded that children are open to new educational pathways and the digitalization of national celebrations is a means by which youngsters can be captured by. If we can truly motivate children to attend an experimental-based ceremony, they will develop such skills as efficiency, self-directed learning, analytical and critical thinking, and collaboration and conflict management through communication. Eventually, they will understand much more about people, the world, than at the beginning of the process.

References

- Barna, G. (2003). Ünnepek és ünneplés. *Távlatok*, 13 (61), 430–439. Retrieved from: <http://www.tavlatok.hu/6104zkult.htm> (24.10.20).
- Beke, J. (2003). A néven szólítás ünnepe. Bibliai témák és motívumok. *Iskolakultúra*, 13 (6–7), 3–17.
- Benincasa, L. (2006). *School and memory. Teachers' speeches on national day commemorations*. Ioannina: University of Ioannina.
- Burke, P. (1997). *Varieties of cultural history*. Cambridge: Polity Press.
- Competences for democratic culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies*. (2016). Council of Europe. Retrieved from: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ccc07> (24.10.20).
- Einecke, G. (1995). *Unterrichtsideen Textanalyse und Grammatik. Vorschläge für den integrierten Grammatikunterricht*. Stuttgart: Klett.
- Huszár, Z. (2013). *A trianoni béke hatása az 1920-as évek magyarországi kulturális és oktatási politikájára gróf Klebelsberg Kunó kultuszminisztersége idején*. (The impact of the Treaty of Trianon on the cultural and educational policy of Hungary in the 1920s during the Ministry of Culture of Count Kunó Klebelsberg). In: Z. Huszár (ed.), *A Duna vonzásában. Válogatott tanulmányok* (Attached by the Danube. Selected studies) (pp. 201–216). Pécs.
- Huszár, Z. (2016). *Cikkek, reflexiók Dél-Dunántúlról a Pesti Hírlapban, 1841–1844* (Articles, reflections from Southern Transdanubia in the Pesti Hírlap, 1841–1844). In: I. Gyánti, Z. Kiss (eds.), *Történetek Baranyából. Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből*. Stories from Baranya. Papers from the workshop of the Local History Collection of the Csorba Győző Library (pp. 43–65). Pécs.
- Huszár, Z., H. Prikler, R., (forthcoming). *Populista aspektusok a politikai beszédekben – Az „én” és a „mi” személyes névmások használata 20. századi politikusok retorikájában*. (Populist aspects in political speeches: The use of personal pronouns “I” and “we” in the rhetoric of the 20th-century politicians). Proceedings of the conference “Gedenktage im Schatten des Populismus” held in Landau /Pfalz from 30 November to 2 December 2018.
- Szabó, I. (2006). Nemzeti ünnepek az iskolában. (National festivities at school). *Új Pedagógiai Szemle*, 56 (7–8), 96–115. Retrieved from: <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00105/2006-07-ta-Szabo-Nemzeti.html> (24.10.20).
- Tarján, M.T. (n.d.a.). 1947. február 25. Kovács Béla kisgazda pártfőtitkárt a Szovjetunióba hurcolják. (25 February 1947. Béla Kovács, smallholders' party secretary general, is deported to the Soviet Union). *Rubicon*. Retrieved from:

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1947_februar_25_kovacs_bela_kisgazda_partfotitkart_a_szovjetunio-ba_hurcoljak/ (24.10.20).

Tarján, M.T. (n.d.a.). 1956. október 23. Budapest kitör a forradalom (23 October 1956. The revolution breaks out in Budapest.) *Rubicon*. Retrieved from: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1956_oktober_23_budapesten_kitor_a_forradalom/ (24.10.20).

20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról (The 20/2012. VIII. 31. Decree of the Ministry of Human Resources on the operation of educational institutions and the use of names of public educational institutions). Net Jogtár. Retrieved from: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200020.emm> (24.10.20).

Kurze Geschichte der deutschsprachigen PrimarschullehrerInnenbildung in Ungarn

ÉVA MÁRKUS

DR. HABIL.

DOZENTIN

Eötvös Loránd Universität zu Budapest
Fakultät für Grundschullehrer- und Erzieherbildung
Lehrstuhl für Minderheiten- und Fremdsprachen (ELTE TÓK)
e-mail: markus.eva@tok.elte.hu

Schlüsselwörter: ungarndeutsche Minderheit, Primarschule, PrimarschullehrerInnenausbildung

Abstrakt Der Artikel bespricht wichtige Meilensteine aus der Geschichte der Primarschul-lehrerinnen für die deutsche Nationalität in Ungarn. Präsentiert werden: die erste derartige Anstalt, die vor 200 Jahren (1819) in Zipser Kapitel entstanden ist, die Ofner deutschsprachige Lehrerbildungsanstalt, gegründet vor 80 Jahren (1939) in Budapest, sowie die Fakultät für GrundschullehrerInnen und ErzieherInnenbildung der Eötvös Loránd Universität zu Budapest, die derzeit populärste und größte PrimarschullehrerInnenbildungsinstitution in Ungarn. Ihr teilweise deutschsprachiger Ausbildungsgang bildet (Minderheiten)PädagogInnen für die Unterstufe der Volksschulen der ungarndeutschen Minderheit aus.

The short history of the primary school teacher training for the German nationality in Hungary

Keywords: Hungarian-German minority, Primary School Education, teacher training institution

Abstract The article presents important milestones in the history of primary school teacher training for the German nationality in Hungary. It is the first such institute founded 200 years ago (1819) in Zipser Kapitel/Spišská Kapitula, and the German-speaking teacher training institute, which was founded 80 years ago (1939) in Budapest. The Faculty of Primary and Pre-School Education of the Eötvös Loránd University in Budapest is also presented. It is currently the most popular and largest primary school teacher training institution in Hungary. Their partially German-language training course trains (minorities) educators for the lower grades of the elementary schools of the Hungarian-German minority.

Krótką historia kształcenia niemieckojęzycznych nauczycieli szkół podstawowych na Węgrzech

Słowa kluczowe: mniejszość węgiersko-niemiecka, szkoła podstawowa, placówka kształcenia nauczycieli

Abstrakt W artykule omówiono ważne kamienie milowe w historii kształcenia nauczycieli szkół podstawowych dla narodowości niemieckiej na Węgrzech. Przedstawiono pierwszy taki instytut, który powstał 200 lat temu (w 1819 r.) w Zipser Kapitel/Spišská Kapitula, niemieckojęzyczny instytut kształcenia nauczycieli, założony 80 lat temu (w 1939 r.) w Budapeszcie oraz Wydział Kształcenia Podstawowego i Przedszkolnego Uniwersytetu Eötvös Loránda w Budapeszcie, który obecnie jest najpopularniejszą i największą instytucją kształcenia nauczycieli szkół podstawowych na Węgrzech. Jego częściowo niemieckojęzyczny kurs szkoleniowy kształcił pedagogów, wywodzących się nierzadko z mniejszości narodowościowych, dla niższych klas szkół podstawowych dla mniejszości węgiersko-niemieckiej.

Einführung

Der Artikel beschäftigt sich mit der Geschichte der Ausbildung von VolksschullehrerInnen für die deutsche Minderheit in Ungarn. Die Verfasserin setzt sich zum Ziel, die Geschichte der vergangenen 200 Jahre zu schildern und einen Überblick über die aktuelle Situation der Ausbildung zu geben. Im Artikel werden die Begriffe ‚Volksschule‘, ‚Unterstufe der Grundschule‘ und ‚Primarschule‘ synonym verwendet. Die Forschungsmethoden wurden so ausgewählt, dass man tiefere Einblicke in die Geschichte der PrimarschullehrerInnenausbildung für die Ungarndeutschen gewinnen kann, denn in diesem Feld besteht wenig Vorwissen, was anlässlich des 200jährigen Jubiläums der Begründung der Ausbildung aufgearbeitet werden musste. Aus diesem Grunde wurde die qualitative Forschungsmethode gewählt, vor allem die Analyse von Dokumenten und die teilnehmende Beobachtung, da die Verfasserin selber im betroffenen Ausbildungsbereich tätig ist und durch gute und rege Kontakte zu anderen ungarischen Ausbildungsanstalten auch über einen landesweiten Blick verfügt.

Deutschsprachiger Unterricht für die Mitglieder der deutschen Volksgruppe in Ungarn

Vor 200 Jahren war es im Königreich Ungarn eine natürliche Angelegenheit, dass die Kinder in den von verschiedenen Nationalitäten bewohnten Gebieten den Unterricht in der Volksschule in der Muttersprache, also der jeweiligen Sprache der Nationalität bekamen. Die – damals noch kirchlichen – LehrerInnenbildungsanstalten bereiteten sie auf die Aufgabe vor, diesen Beruf ebenfalls in der Muttersprache auszuüben. Man kann jedoch nicht einfach vom deutschsprachigen Unterricht sprechen, denn dieser verband sich speziell mit der deutschen Minderheit. Es war ein Unterricht für sie, für die Angehörigen der Volksgruppe. In diesem Sinne kann man diese Unterrichtsform mit dem heutigen Nationalitätenunterricht vergleichen. Heute sprechen wir vom Nationalitätenunterricht als einem Unterricht, der vom Staat finanziert wird, dies bezieht sich auch auf die Ausbildung von NationalitätenpädagogInnen.

Die Nationalitäten haben in Ungarn ein Recht auf Unterricht in der Muttersprache. Man kann drei Typen von Nationalitätenschulen unterscheiden: Es gibt den Schultyp mit Unterricht in der Nationalitätensprache, wobei auch das Ungarische als Pflichtsprache unterrichtet werden soll. Den zweiten Typ bilden zweisprachige Schulen, in denen bestimmte Unterrichtsfächer, mindestens drei, in der Minderheitensprache, weitere auf Ungarisch unterrichtet werden. Den dritten Typ stellen Schulen dar, die Deutsch ab dem ersten Schuljahr in erhöhter Stundenzahl (etwa 5 Stunden/Woche + 1 Stunde Heimatkunde) unterrichten. Sonst läuft der gesamte Unterricht in ungarischer Sprache. Die meisten Nationalitätenschulen gehören zum dritten Schultyp. Der Staat stellt für die Verwirklichung des Minderheitenunterrichts in der Schule über die allgemeinen Quellen hinaus eine zusätzliche, normative Unterstützung bereit. Der ungarische Staat sichert laut Minderheitengesetz CLXXIX./2011 163. § (2) die Ausbildung von NationalitätenpädagogInnen für die Schulen der ungarndeutschen Minderheit an mehreren Hochschulen und Universitätsfakultäten des Landes (Márkus, 2015; vgl. Müller, 2010).

Im Kapitel IV b des ungarischen Minderheitengesetzes CLXXIX./2011 werden die kollektiven Nationalitätenrechte beschrieben: Die Nationalitätengemeinschaften haben das Recht auf eine Kindergartenerziehung der zur Nationalität gehörenden Kinder, auf ihre Grundschul-erziehung und Schulung. Kapitel V enthält die Bildungs-, Kultur- und Medienrechte der Nationalitäten. In der schulischen Erziehung und Bildung wird die Aneignung der zum Bereich der Volkskunde gehörenden Kenntnisse sichergestellt, so insbesondere das Kennenlernen der Geschichte, Literatur, Geographie, der kulturellen Werte und Traditionen der Nationalität und ihres Mutterlandes sowie der Nationalitätenrechte (vgl. Minderheitengesetz CLXXIX./2011).

Die erste ungarische Lehrerbildungsanstalt

Als Begründer der Ausbildung der VolksschullehrerInnen in Ungarn wird der Bischof Johann Ladislaus Pyrker (1772–1847) angesehen. Im Laufe seiner kanonischen Visitation 1819 stellte er ein niedriges Niveau der Lehrer in den Gemeinden seiner Diözese fest. Aus diesem Grund entschloss er sich, die Lehrerbildungsanstalt im Seminargebäude des Zipser Kapitels (slow. Spisska Kapitula) zu errichten, welche er am 2. November 1819 offiziell eröffnete. Es war die erste Lehrerbildungsanstalt (Gunčaga, Lang 2017) im Königreich Ungarn. Die Unterrichtssprachen waren Deutsch, Slowakisch und Lateinisch. Die Anstalt war katholisch. Die Schulzeit betrug zwei Jahre (ausführlicher s. dazu Márkus, Pintér, 2019). Im Jahr 1828 gründete Pyrker auch die erste ungarischsprachige Bildungsanstalt für Volksschullehrer in Eger. Die ersten Lehrerbildungsanstalten im Zipser Kapitel (1819) und in Eger (1828) spielten in dieser Zeit eine wichtige Rolle, weil diese zwei Anstalten als Beispiel für vergleichbare Institutionen in Ungarn dienten (Gunčaga, Lang 2017).

Pyrker schrieb in seinem Werk *Mein Leben* Folgendes über den Unterricht in der Präparandie:

Die Gegenstände des Unterrichts waren: Religionslehre oder Katechese, Methodologie, Orthographie, Kalligraphie, Arithmetik, biblische Geschichte Alten und Neuen Testaments und das Nötigste aus der Natur- und vaterländischen Geschichte eines und des anderen Teils, Unterricht in Gesang

und Präambulieren auf der Orgel während des Gottesdienstes, Begleitung der Kirchengesänge mit demselben und im Ambrosianischen Gesang, soweit er bei kirchlichen Festen [...] nötig war, und da auf dem Lande die Schullehrer gewöhnlich auch Mesnerdienste versehen. [...] Der Nutzen dieses Instituts hat sich seitdem in einem hohen Grade bewährt, denn es sind im Verlauf von zehn Jahren über hundert in demselben gebildete fähige Schullehrer sowohl in der Zipfer als auch in den benachbarten Diözesen angestellt worden. (Pyrker, 1966, S. 89–90).

Die Unterrichtssprache in den ungarischen LehrerInnenbildungsanstalten

Die Regelung der LehrerInnenbildung im Jahre 1856 schreibt – laut der Bestimmungen für die katholischen Präparanden-Curse (LehrerInnen-Bildungsanstalten) in Ungarn – in den ungarischen Bezirken die Aufstellung von elf männlichen und einer weiblichen staatlichen LehrerInnenbildungsanstalt vor. Mitte des 19. Jahrhunderts herrschte über die Unterrichtssprache die Auffassung, dass die SchülerInnen in der Sprache unterrichtet werden sollen, in der sie später selber unterrichten werden. Es gab folgende – ganz oder zum Teil – deutschsprachige LehrerInnenbildungsanstalten im Jahre 1856:

Kalocsa, Gran/Esztergom, Fünfkirchen/Pécs: ungarisch und deutsch
 Pesth/Pest: deutsch (einzelne Fächer durften auch ungarisch unterrichtet werden)
 Tyrnau/Nagyszombat, Kaschau/Kassa, Neusohl/Besztercebánya: deutsch und slowakisch
 Ödenburg/Sopron: deutsch und kroatisch
 Ungwar/Ungvár: ungarisch, deutsch, ruthenisch
 Großwardein/Nagyvárad: deutsch, rumänisch (gr. kath. Anstalt)
 Arad/Arad: deutsch, rumänisch (gr. orth. Anstalt)
 Werschatz/Versec, Sombor/Zombor: deutsch, serbisch
 Großwardein/Nagyvárad, Sathmar/Szatmár, Raab/Győr: ungarisch (deutsch ist gleichgestellt) (Kiss, 1929, S. 109)

Die deutsche Sprache war demnach im Jahre 1856 in allen kirchlichen LehrerInnenbildungsanstalten eine der Unterrichtssprachen. Im Jahre 1869 wurden die ersten staatlichen PrimarschullehrInnenbildungsanstalten gegründet. 1872 regelte eine Ministerialverordnung die Unterrichtssprache der staatlichen LehrerInnenbildungsanstalten: Der Unterricht der ungarischen Sprache wurde in allen Anstalten vorgeschrieben, bis auf die Anstalten in Déva/Dimmrich und Modor/Modern (Rác Fodor, 1993, S. 138).

1879 wurde ein Gesetz von Ágoston Trefort erlassen, wonach alle AbsolventInnen einer LehrerInnenbildungsanstalt die ungarische Sprache in Rede und Schrift gut beherrschen mussten. Als PrimarschullehrerIn wurde nach 1882 derjenige nicht angestellt, der Ungarisch nicht gut beherrschte. Daraufhin sank die Zahl der deutschsprachigen LehrerInnenbildungsanstalten. 1884 waren von den insgesamt 70 Anstalten nur noch drei gemischtsprachig (deutsch-ungarisch) und fünf deutschsprachig (Neszt, 2014, S. 94).

Im Schuljahr 1907/08 hatte Ungarn 82 PrimarschullehrerInnenbildungsanstalten, von denen der Unterricht in 72 auf Ungarisch erfolgte und nur in zwei evangelischen Anstalten auf

Deutsch (Donáth, 2008). 1905 erfolgte deutschsprachiger Unterricht in Oberschützen/Felsőlövő, Hermannstadt/Nagyszében (evangelische Anstalten) und Schäßburg/Segesvár (evangelische Lehrerinnenbildungsanstalt/ Lehrerinnenseminar). Ab 1919 wurde die römisch-katholische Lehrerinnenbildungsanstalt in Temeschwar/Temesvár deutschsprachig. 1939 wurde in Ofen/Budapest eine staatliche, deutschsprachige Lehrerbildungsanstalt eröffnet, das Ungarische Königliche Staatliche Deutschsprachige Lehrerbildungs-Lyzeum – als Lehrerbildungsanstalt für die deutsche Nationalität/Volksgruppe in Ungarn. 1940/41 wurde eine evangelisch deutschsprachige LehrerInnenbildungsanstalt in Sächsisch-Regen/Szászrégen eröffnet (Neszt, 2014, S. 168). In den Jahren 1941/42 gab es folgende deutschsprachige LehrerInnenbildungsanstalten in Ungarn: Ofen/Buda (Lehrerbildungsanstalt), Sächsisch-Regen/Szászrégen (heute Rumänien) und Neu-Werbass/ Újverbász (heute Serbien) (beide LehrerInnenbildungsanstalten) (Donáth, 2008, S. 116).

Die VolkslehrerInnenbildung wurde in Ungarn im Jahre 1923 fünfjährig. Es wurde im Jahre 1925 auch ein neuer Lehrplan eingeführt. Im Sinne der neuen Maßnahmen konnten sich die ReferendarInnen am Ende des fünften Studienjahres für die aus drei Teilen bestehende Lehrprüfung melden. Die Einführung der sechsjährigen VolkslehrerInnenbildung 1938, die in zwei Stufen geteilt wurde, bedeutete die nächste Erneuerung. Das vierjährige Lyzeum bildete die Unterstufe, darauf folgte als Oberstufe die zweijährige Volkslehrerakademie. Die Reform blieb in den vierziger Jahren wegen des Krieges stecken, und die Studienzeit wurde wieder auf fünf Jahre verkürzt (Németh, Szabolcs, Vincze, 2012, S. 9).

Eine Regierungsverordnung vom Jahre 1935 genehmigte den Unterricht der Minderheitenkinder nur in den Volksschulen Typ B (d. h. bilinguale Schulen), was bedeutete, dass sie die Minderheitensprache (ihre Muttersprache), Naturkunde, Chemie, Wirtschaftskunde, Zeichnen und Handarbeit in der Muttersprache erlernen konnten. Ungarisch wurden die Fächer Ungarisch, Geographie, Geschichte, bürgerliche Rechte und Pflichten sowie Sport unterrichtet. In beiden Sprachen hatte man Sprechübungen, Lesen und Schreiben, Rechnen und Singen (Bencéné Fekete, 2011, S. 136–137).

Obwohl die Zahl der bilingualen Schulen (Typ B) sprunghaft stieg und früher auch die Zahl der Schulen Typ C hoch war (der ganze Unterricht verlief auf Ungarisch, nur Lesen und Schreiben lernte man in der Minderheitensprache), gab es im ganzen Gebiet des durch das Trianonsche Friedensdiktat (1920) verstümmelten Ungarns keine LehrerInnenbildungsanstalt, in der man Pädagogen für die Minderheitenvolksschulen ausgebildet hätte. Die Mehrheit der LehrerInnen verfügte nicht über eine ausgeglichene Zweisprachigkeit. Ein ehemaliger Schüler des Lyzeums, Jakob Puschli, erinnert sich an die damalige Situation wie folgt:

Die deutschen Muttersprachler wurden in der Schule unseres Dorfes als Stiefkinder behandelt, also gar nicht gelehrt. Die Kinder hatten von der deutschen Rechtschreibung keine Ahnung. Natürlich lag es nicht an den Kindern, sondern an der Schule, an der Nationalitätenpolitik des Staates (zit. nach Bencéné Fekete, 2011, S. 137).

Das Ungarische Königliche Staatliche Deutschsprachige Lehrerbildungs-Lyzeum in Ofen

1939 wurde Julius Lux beauftragt, die erste deutschsprachige Lehrerbildungsanstalt in Ungarn nach 1920, d. h. nach dem Friedensvertrag von Trianon, ins Leben zu rufen. Er gründete das Ungarische Königliche Deutschsprachige Lehrerbildungsanstalt-Lyzeum, wo für die Nationalitätenschulen in Deutsch und Ungarisch gleichermaßen bewanderte Lehrer mit entsprechenden methodischen Kenntnissen ausgebildet wurden.

Am 24. September öffnete das Deutschsprachige Lehrerbildungslyzeum seine Tore. Von den immatrikulierten Studenten war ein jeder deutscher Muttersprachler, und jeder konnte auch Ungarisch. Alle Fächer sollten auf Deutsch unterrichtet werden – bis auf Ungarisch und Sport. Es gab allerdings Sprachschwierigkeiten, da die überwiegende Mehrheit der Studenten die entsprechenden Fachausdrücke nicht kannte (Bencéné Fekete, 2011, S. 137).

Das Lyzeum hatte nur zwei Räume und ein Büro für den Direktor. Im Schuljahr 1943/44 wurde der Turnsaal von Soldaten eingenommen, deshalb wurden im Zeichensaal und im Handarbeitsraum Schlafräume geschaffen und auch in den Räumen für Lehrmittelsammlung und Klavierspielen wurde unterrichtet. Im Internat für 80 Personen mussten im Jahre 1943 142 Studenten zusammen leben (Bencéné Fekete, 2011, S. 140).

Die Umstände waren nicht ideal: Heizungsprobleme und Kälte erschwerten die Arbeit und es gab keine eigene Übungsschule. Das letzte Jahr des Bestehens des deutschen Nationallyzeums war ein verkürztes Schuljahr. Wegen der Kriegsergebnisse begann es am 3. November und endete am 1. April, sodass die Studenten auf Grund ihrer bisher erworbenen Zensuren benotet wurden (Bencéné Fekete, 2011, S. 141). Am 15. Mai 1944 musste das Gebäude geräumt werden, es entstand ein Kriegslazarett darin (Donáth, 2008, S. 120). Im Nationalitätenlyzeum bekamen insgesamt 24 Volksschullehrer ihr Diplom (Bencéné Fekete, 2011, S. 142).

Die deutschsprachige PrimarschullehrerInnenbildung in Budapest nach 1945

Nach 1945 wurde in Ungarn die Struktur der dreistufigen traditionellen LehrerInnenbildung (VolksschullehrerInnen¹, BürgerschullehrerInnen, MittelschullehrerInnen) modifiziert. Die Bildung der GrundschullehrerInnen (in der unteren Stufe) blieb abgesehen von einigen kleineren Änderungen bis 1948 genauso wie früher traditionell im Rahmen der sekundären Fachmittelschulbildung. Die Abweichung von der früheren Praxis bestand darin, dass die Bildungszeit auf vier Jahre reduziert wurde und die fünfjährige Bildung (die schon seit 1912 Praxis war) nur mit dem Referendarjahr zusammen erreicht werden konnte (Németh, Szabolcs, Vincze, 2012, S. 14).

In der GrundschullehrerInnenbildung wurde im Jahre 1958 für die GrundschullehrerInnen der Unterstufe (d. h. PrimarschullehrerInnen) die dreijährige Bildung im tertiären Bildungsbereich eingeführt. Im nächsten Jahr wurden elf LehrerInnenbildungsanstalten errichtet. 1975 wurden dreijährige Hochschulen für GrundschullehrerInnen der Unterstufe gegründet (Németh,

¹ Synonym zu GrundschullehrerIn der Unterstufe und PrimarschullehrerIn.

Szabolcs, Vincze, 2012, S. 16). Im Hinblick auf die Unterrichtssprachen sicherte die ungarische Verfassung nach 1945 für die Nationalitäten den Unterricht in der Muttersprache. Wie oben bereits erwähnt, gehörte die PrimarschullehrerInnenausbildung ab 1959 zum tertiären Bildungsbereich. 1959 wurde in Budapest in der Kiss János altábornagy Straße 40 auch eine deutschsprachige LehrerInnenausbildungsanstalt registriert. Ab 1990 machte es eine Ministerialverordnung möglich, die vierjährige, zweisprachige Ausbildung von deutschen NationalitätenpädagogInnen für die Primarstufe in Budapest an der Pädagogischen Hochschule Budapest einzuführen. Die Ausbildung dauerte somit acht Semester, während die ‚normale‘, ungarischsprachige PrimarschullehrerInnenausbildung sechs Semester (3 Jahre) dauerte.

Ungarn hat sich 2006 dem Bologna-Prozess angeschlossen, seitdem ist die NationalitätenprimarschullehrerInnenbildung kein eigenes Fach mehr, sondern nur noch eine Fachrichtung – mit einer deutlich reduzierten Stundenzahl, was eine qualitätsvolle Ausbildung sehr schwierig macht.² 2000 wurde die Pädagogische Hochschule Budapest in die Eötvös Loránd Universität (ELTE) als Hochschulfakultät integriert. 2009 entwickelte sich die Institution von der Hochschulfakultät zur Universitätsfakultät der ELTE. Die Leitung der Nationalitäten-Fachrichtung wurde von einer habilitierten Dozentin übernommen, was für die Qualitätssicherung eine Bedeutung hat. Es studieren derzeit etwa 10 Studierende pro Jahrgang (das Primarschullehramt dauert 4 Jahre) an der Fakultät für GrundschullehrerInnen und ErzieherInnenbildung der Eötvös Loránd Universität in Budapest.³

Bei der Volkszählung des Jahres 2011 bezeichneten sich 644.524 Befragte, was 6,5% der Bevölkerung ausmacht, als Angehörige von anerkannten Minderheiten, wobei die Deutschen mit 185.696 Personen (1,9%) die zweitgrößte Minderheit sind. Für diese Volksgruppe werden die PädagogInnen ausgebildet.⁴

Die Fakultät für GrundschullehrerInnen- und ErzieherInnenbildung der Eötvös Loránd Universität zu Budapest bietet im Direktstudium folgenden, teilweise deutschsprachigen Ausbildungsgang an: Bachelor-PrimarschullehrerInnenausbildung Deutsch als Minderheitensprache (DaM) für die Unterstufe (Klasse 1–4) der Grundschulen/ Volksschulen/ Primarschulen der ungarndeutschen Minderheit. Die Ausbildung existiert seit 1990, insgesamt 240 Kreditpunkte erwerben die Studierenden im Laufe der Ausbildung. Die Studienzeit beträgt acht Semester. Die AbsolventInnen der DaM-Studiengänge erhalten ein zweisprachiges Diplom. Die Ziele der deutschsprachigen Ausbildung sind, einen korrekten und anspruchsvollen Sprachgebrauch zu entwickeln⁵, das Gruppenzugehörigkeitsgefühl der Studierenden zu wecken, das Nationalitätsbewusstsein zu stärken sowie sprachpädagogische Grundlagen zu vermitteln. Auf dem

² Zur Lage der gegenwärtigen PrimarstufenlehrerInnenausbildung der ungarndeutschen Minderheit s. noch Juhász, 2018.

³ Ausführlicher zur Ausbildung an der Eötvös Loránd Universität in Budapest vgl.: Márkus, 2016, S. 81–92 sowie Márkus, Radvai, 2017, S. 615–634.

⁴ Für andere, in Ungarn lebende Nationalitäten werden ebenfalls PädagogInnen ausgebildet, so etwa für die kroatische, slowakische, serbische und die rumänische Minderheit sowie jene der Roma. Bildungsorte sind kirchliche und staatliche Hochschulen und Universitäten in Baja, Budapest, Esztergom, Szarvas, Szeged, Szekszárd und Vác.

⁵ Zur Rolle der ungarndeutschen Dialekte im Unterricht s. Juhász, 2017a und 2017b.

Arbeitsmarkt haben unsere AbsolventInnen sehr gute Voraussetzungen, sie sind sehr gefragt und die Nachfrage erhöht sich Jahr für Jahr (Márkus, 2016, S. 6).

Seit 2019 besteht die Möglichkeit des einjährigen Masterstudiums für Primarstufe, was in Ungarn derzeit nicht möglich ist. Den Rahmen für dieses Studium schafft ein Kooperations-Vertrag zwischen der ELTE Budapest und der Pädagogischen Hochschule Oberösterreich in Linz. Das Master-Studium umfasst bei einer Regelstudienzeit von zwei Semestern 60 ECTS-Anrechnungspunkte und wird mit dem Master of Education abgeschlossen.

Zusammenfassung

Der Artikel präsentiert wichtige Meilensteine aus der Geschichte der PrimarschullehrerInnen-ausbildung für die deutsche Nationalität in Ungarn. Es wurde die erste Anstalt, die vor 200 Jahren (1819) in Zipser Kapitel gegründet wurde, vorgestellt und die Ofner deutschsprachige Lehrerbildungsanstalt, die vor 80 Jahren (1939) in Budapest gegründet wurde. Die Fakultät für GrundschullehrerInnen- und ErzieherInnenbildung der Eötvös Loránd Universität zu Budapest wurde ebenfalls dargestellt. Sie ist derzeit die populärste und größte PrimarschullehrerInnenbildungsinstitution in Ungarn. Ihr teilweise deutschsprachiger Bachelor-Ausbildungsgang PrimarschullehrerInnenausbildung Deutsch als Minderheitensprache bildet (Minderheiten)PädagogInnen für die Unterstufe (Klasse 1–4) der Grundschulen/Volksschulen der ungarndeutschen Minderheit aus. Der Studiengang bietet eine umfassende wissenschaftsorientierte und praxisnahe Ausbildung für alle Unterrichtsbereiche der Grundschule. Einzigartig in Ungarn ist die Möglichkeit für unsere AbsolventInnen, im Anschluss an das Bachelor-Studium Lehramt Primarstufe ein Masterstudium für die Primarstufe in Linz an der Pädagogischen Hochschule Oberösterreich zu absolvieren. Die einjährige Ausbildung in Österreich vertieft die wissenschaftlich-methodische Qualifikation und trägt zur zielsprachigen Weiterentwicklung sowie zur Vervollkommnung der zielsprachigen Kompetenzen bei.

Literatur

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól (Gesetz CLXXIX/2011 über die Rechte der Nationalitäten). Zugriff am: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100179.TV (11.05.2016). In deutscher Sprache: www.ldu.hu/attachments/file/51028c92ce468a039e000050 (1.09.2020).
- Bencéné Fekete, A. (2011). Gyula Lux, der Sprachwissenschaftler und der Pädagoge. *Acta Scientiarum Socialium*, 33, 125–155. Zugriff am: <http://journal.ke.hu/index.php/asc/article/view/230> (1.09.2020).
- Curriculum Bachelor- und Masterstudium Primarstufe. Version 2015*. Linz: Pädagogische Hochschule Oberösterreich. Zugriff am: https://ph-ooe.at/fileadmin/Daten_PHOOE/Ausbildung_APS/Curriculum/Letzversion_Curriculum_Primar.pdf (1.09.2020).
- Donáth, P. (2008). *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958*. (Aus der Geschichte der ungarischen Bildung und Volksschullehrerbildung 1868–1958). Budapest: Trezor Kiadó.
- Guncaga, J., Lang, L. (2017). Lehrerbildungsanstalten in Zipser Kapitel und Eger – ihre Bedeutung für Lehramtsstudium und Schulmathematik. *Kultúrne dejiny / Cultural History*, 8 (2), 200–212. Zugriff am: https://www.researchgate.net/profile/Jan_Guncaga/publication/322054571_Teacher's_institutes_in_spisska_kapitula_and_eger_and_their_importance_for_mathematics_and_primary_education_teaching/links/5b0c3a224585157f871ca_93b/Teachers-institutes-in-spisska-kapitula-and-eger-and-their-importance-for-mathematics-and-primary-education-teaching.pdf (1.09.2020).

- Juhász, M. (2017a). Mundartliteratur im Deutschunterricht – aber was und wie?! In: Á. Klein, É. Márkus, (Hg.), *Ungarndeutsche Kinderliteratur in Theorie und Praxis: Didaktische Handreichung für PädagogInnen zum Unterricht der ungarndeutschen Nationalitätenkinderliteratur im Kindergarten und Primarstufe* (S. 20–28). Pécs: PTE KPVK.
- Juhász, M. (2017b). Möglichkeiten zur sprachlichen Bearbeitung eines Mundartmärchens. In: Á. Klein, É. Márkus (Hg.), *Ungarndeutsche Kinderliteratur in Theorie und Praxis: Didaktische Handreichung für PädagogInnen zum Unterricht der ungarndeutschen Nationalitätenkinderliteratur im Kindergarten und Primarstufe* (S. 50–57). Pécs: PTE KPVK.
- Juhász, M. (2018). A német nemzetiségi óvodapedagógus- és tanítóképzés helyzete napjainkban (Die gegenwärtige Lage der der ungarndeutschen ErzieherInnen- und PrimarschullehrerInnenbildung). In: E. Szőke-Milinte (Hg.), *Pedagógiai küldetés – a küldetés pedagógiája: Tanulmányok a katolikus pedagógusképzésről és pedagógiáról* (S. 192–201). Budapest: PPKÉ.
- Kiss, J. (1929). A magyar tanítóképzés statisztikai adatai (Statistische Daten der ungarischen Volksschullehrerbildung). *Magyar Tanítóképző*, 42 (2), 100–120.
- Márkus, É. (2015). Magyarországi német nyelvjárások az általános iskolai német nemzetiségi oktatásban (Ungarndeutsche Mundarten im Nationalitätenunterricht in der Grundschule). In: É. Major & E. Tóth (Hrsg.), *Szakpedagógiai Körkép II. Idegennyelv-pedagógiai tanulmányok* (Fachdidaktisches Rundbild II. Fremdsprachendidaktische Studien). (Bölcsészeti- és Művészetpedagógiai Kiadványok 3) (S. 96–115). Budapest: ELTE. Zugriff am: http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMK_3.pdf (1.09.2020).
- Márkus, É. (2016). Minderheiten in Ungarn und die Ausbildung von Minderheitenpädagoginnen an der ELTE TÓK. In: V. Ilse, I. Suresch, M. Winkler (Hg.), *Interkulturalität und Mehrsprachigkeit in den Schulen im Donauraum* (S. 81–92). Frankfurt/Main: Peter Lang.
- Márkus, É., Pintér, M. (2019). Kezdetben vala... Szepeskáptalan. Az első német nemzetiségi tanítóképző intézet a történelmi Magyarország területén (Am Anfang war's... Zipser Kapitel. Die erste Volksschullehrerbildungsanstalt für die deutsche Minderheit im Gebiet des historischen Ungarns). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2 (21), 93–102.
- Márkus, É., Radvai, T. (2017). Die PädagogInnenausbildung für Kindergärten und Primarschulen der deutschen Minderheit in Ungarn an der ELTE TÓK. In: H. Philipp, A. Ströbel (Hg.), *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung. Beiträge zur 2. Jahrestagung des Forschungszentrums Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, Budapest, 1.–3. Oktober 2015* (Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa FzDiMOS, Bd. 5) (S. 615–634). Regensburg: Verlag F. Pustet.
- Müller, M. (2010). Die Situation des Schulwesens für die deutsche Minderheit in Ungarn. Vom Kindergarten bis zur Schule. In: F. Kostrzewa, V.R. Rada (Hg.) unter Mitarbeit von E. Knipf-Komlósi, *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn: Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven* (S. 96–117). Hohengehren: Schneider Verlag.
- Németh, A. (2013). *Abhandlungen zur Geschichte der ungarischen Pädagogik und Schule von dem 18. bis zum 19. Jahrhundert*. Budapest: Gondolat Kiadó. Zugriff am: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32144/01_NemethA_nyomdanak.pdf?sequence=1&isAllowed=y (1.09.2020).
- Németh, A., Szabolcs, É., Vincze, B. (2012). Lehrerbildung in Ungarn – Von den Anfängen im späten 18. Jahrhundert bis zur politischen Wende um 1990. In: A. Németh, E. Skiera (Hg.), *Lehrerbildung in Europa. Geschichte, Struktur und Reform* (S. 21–39). Frankfurt/Main: Peter Lang. Zugriff am: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32151/Lehrerbildung_in_Ungarn_u.pdf?sequence=1&isAllowed=y (1.09.2020).
- Neszt, J. (2014). *A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig*. PhD-Dissertation. Debrecen. Zugriff am: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/213836/Neszt_Judit_Ertekezes.pdf?sequence=1&isAllowed=y (1.09.2020).
- Pyrker, L.J. (1966). *Mein Leben 1772–1847*. Wien: Böhlau. Zugriff am: <http://www.zeno.org/Kulturgeschichte/M/Pyrker,+Johann+Ladislaus/Mein+Leben+1772-1847> (1.09.2020).
- Rácz Fodor, S. (1993). A nemzetiségi tanítóképzés története (1870–1970). Die Geschichte der Volksschullehrerbildung für die Nationalitäten (1870–1970). *Baja, EJTKEF Tudományos Közlemények* 7, 129–141.

Ruch „Sardynek” we Włoszech

OLGA ŁOZIŃSKA

MGR

ORCID: 0000-0002-4653-4070

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Nauk Społecznych

e-mail: o.lozinska@gmail.com

Słowa kluczowe: włoska polityka, ruch społeczny, Ruch Pięciu Gwiazd, „Sardyński”, Matteo Salvini

Abstrakt

W artykule tym opisano działania włoskiego ruchu społecznego o nazwie „Sardyński”.

Podstawowym celem jego założycieli są protesty skierowane przeciwko populistycznym praktykom, które od początku XXI wieku coraz bardziej się nasilają. „Sardyński” wyrażają swoje niezadowolenie głównie poprzez uliczne manifestacje, skupiające na ulicach dużych miast rzesze zwolenników dyskursu publicznego wolnego od słownej przemocy.

Funkcjonowanie „Sardynek” opiera się na idei usieciowienia – z jednej strony jest to organizacja nieformalna, działająca bez wyraźnych granic, pozbawiona jednoznacznego programu, z drugiej strony opierająca się na komunikacji internetowej, dzięki której może swobodnie poszerzać krąg swojego oddziaływania. W tekście tym „Sardyński” zostały scharakteryzowane w kontekście innych tego rodzaju ruchów społecznych we Włoszech. Ich aktywność wskazuje, że polityka włoska potrzebuje zmian zarówno w zakresie komunikacji społecznej, jak i metod działania. Można zatem, przyglądając się genezie funkcjonowania „Sardynek”, postawić następującą tezę – ruch powstały na gruncie społecznego sprzeciwu wobec arbitralnego sposobu prowadzenia polityki może mieć realny wpływ na przeformułowanie dyskursu publicznego.

The Sardines movement in Italy

Keywords: Italian politics, social movement, Five Star Movement, Sardines, Matteo Salvini

Abstract

This article focuses on the activities of the Italian social movement known as “Sardines”. The founders of the movement protest against the populists which have been increasingly present in Italian politics since the beginning of the 21st century. “Sardines” manifest their indignation principally through the demonstrations in the streets of Italian cities. They gather to support free-from-verbal-violence public discourse and politics. “Sardines” activities are based on the idea of networking. On the one hand, it is an informal organization, acting without clear partition and pronounced program, and on the other hand, based on Internet communication, which help to expand its influence. In this article, “Sardines” are compared with other similar and comparable social movements in Italy. This kind of activity shows that Italian politics requires changes in terms of social communication and methods of operation. Therefore, looking at the genesis of the “Sardines”, following thesis can be proposed: a movement that is all about social objection to the arbitrary politics may have a real impact on reformulating public discourse.

Wprowadzenie

W ostatnim dziesięcioleciu we Włoszech można było obserwować proces głębokich zmian politycznych. Z jednej strony nieufność do tradycyjnych instytucji przełożyła się na silne impulsy antypolityczne, z drugiej zaś strony widoczny stał się rozwój tendencji populistycznych w polityce. Szczególnie interesujące stały się działania oddolne, na przykład organizacji proekologicznych, feministycznych, miejskich. Zaangażowanie obywatelskie we włoskiej przestrzeni publicznej na przestrzeni lat przybierało różne formy – co pokazuje, że włoska kultura polityczna zmienia swoje oblicze. Zmieniają się także kanały komunikacyjne – obecnie to media społecznościowe są narzędziem dostosowanym do nowego rodzaju partycypacji politycznej i wymiany poglądów (Raffini, Viviani, 2011, s. 21).

W artykule tym skoncentrowano się na działalności włoskiego ruchu protestacyjnego, zrodzonego spontanicznie w Bolonii, który wpisuje się w paradygmat nowych ruchów społecznych. „Sardynki” są bowiem największą usieciowioną inicjatywą o charakterze społecznym we Włoszech od czasów wyjścia na ulice Ruchu Pięciu Gwiazd (MoVimento 5 Stelle lub M5S), choć, co należy wyraźnie podkreślić, znacząco się od niego różniącym. W celu wykazania podobieństw i różnic „Sardynek” do innych tego rodzaju wybranych ruchów, które działały we Włoszech od początku XXI wieku, zastosowano metodę porównawczą. Z kolei metoda historyczna pozwoliła na zaprezentowanie związków i zależności między sytuacją polityczną a mobilizacją społeczną – we Włoszech tego rodzaju ruchy społeczne działały na przestrzeni ostatnich lat, co zostało omówione w niniejszym artykule.

Celem artykułu była ocena efektywności inicjatyw podejmowanych przez „Sardynki” – skorelowanie potencjału ich postulatów z inicjatywą przeprowadzenia bieżących reform zarówno politycznych, jak i społecznych. Główny problem badawczy to pytanie o kontekst polityczny powstania „Sardynek” i wpływ działań tego ruchu na zmiany zachodzące we włoskiej polityce. Główną tezę jest stwierdzenie, że ruch powstały na gruncie społecznego sprzeciwu wobec arbitralnego sposobu prowadzenia polityki może mieć realny wpływ na przeformułowanie tegoż dyskursu – jednocześnie broniąc się przed upolitycznieniem.

Ściśnięci jak sardynki

14 listopada Matteo Salvini rozpoczął w Bolonii kampanię wyborczą Lucii Borgonzoni – centroprawicowej kandydatki na prezydenta regionu. Wybory przewidziane były na 26 stycznia 2020 roku. Dzięki wyborom w Emilii-Romanii Salvini chciał utorować sobie drogę do ponownego przejęcia władzy w Rzymie. Od czasu, kiedy Liga zerwała rządową koalicję z Ruchem Pięciu Gwiazd, walczy o władzę w wyborach regionalnych. Samodzielnie lub w koalicji rządzi w Abruzji, Basilicacie, Piemontcie, Sardynii i Umbrii¹. Jednak przejęcie władzy w regionie – którego stolica, Bolonia, nazywana jest „czerwoną” – miało być szczególne, bo symboliczne, przede wszystkim ze względu na historycznie silną lewicową kulturę polityczną Emilii-Romanii (Górski, 2020, s. 50).

¹ A także w Kalabrii, gdzie wybory odbyły się tego samego dnia, co w Emilii-Romanii, tj. 26 stycznia 2020 r.

W tym samym czasie czworo niezwiązanych z polityką trzydziestolatków – Mattia Santori, Giulia Trappoloni, Andrea Garreffa i Roberto Morotti – za pośrednictwem mediów społecznościowych zaproponowało organizację zgromadzenia, którego celem był sprzeciw wobec populistycznej retoryki², napastliwym działaniom politycznym oraz przejęciu władzy w Emilii Romanii przez Ligę Matteo Salvini (Ruch włoskich Sardynek wypływa na szersze wody, 2019).

Nazwa nowego ruchu narodziła się spontanicznie i oddolnie, przy czym nie powstała w ramach strategii komunikacyjnej żadnego z liderów politycznych. Taką nazwę od samego początku – wtedy jeszcze nie ruchu, ale swoistego *flash-mobu* – organizatorzy chcieli nadać jego uczestnikom, sygnalizując potrzebę jak najliczniejszego wypełnienia placu, ale i przewidując tym samym sukces frekwencyjny. Za cel postawili sobie zwołanie 6000 osób³, by przewyższyć liczbę uczestników spotkania wyborczego Ligii w hali sportowej, która mogła pomieścić 5570 osób. Na Piazza Maggiore, głównym placu Bolonii, pojawiło się tego wieczoru mniej więcej dwa razy więcej osób niż potrzebowano, aby zdyskontować liczbę uczestników wydarzenia Salvini (Capelli, Venturi, 2020). Rzeczywiście – przybyli na plac ludzie byli „ściśnięci jak sardynki”⁴.

„Sardynki” – nazwa posiada wartość symboliczną – to małe i wobec drapieżników bezbronne ryby, które w pojedynkę są słabe, ale zyskują masę – i tym samym siłę – poruszając się w grupach. Tylko w taki sposób potrafią stawić czoła dużo silniejszym przeciwnikom (Mazzini, 2019). W tle pojawia się również „semantyczna opozycja” wobec *capitone* (węgorz), jak czasem szef Ligi był nazywany przez przeciwników, z paronomastycznym odniesieniem do *il capitano* („kapitan”), jak nazywają Salvini jego zwolennicy (Cortelazzo, 2019).

Również główne hasło listopadowego wydarzenia, a później całego ruchu w innych miastach, nawiązuje do świata ryb: *L'Emilia Romagna non abbocca* („Emilia Romagna nie da się złapać na haczyk”) (Santarpia, 2019). Drugim hasłem, wykorzystanym następnie w miastach, gdzie gromadziły się „Sardynki”, było *Bologna non si Lega* („Bologna się nie zwiąże z Ligą”) (Santarpia, 2019), co jest grą słów – czasownik *legarsi* – wiązać się, przywiązywać się, łączyć się oraz nazwy partii Mateo Salvini.

Jednocześnie flagi i symbole partyjne wszystkich stron politycznej rozgrywki zostały zakazane i zastąpione wizerunkiem sardynek – uczestnicy zgromadzeń zostali poproszeni o własnoręczne stworzenie i zabranie na demonstrację rysunków przedstawiających te pocziwe ryby. Oprócz flag zakazano stosowania zniewag słownych i inwektyw, co miało być elementem silnego odróżnienia od obecnej w mediach populistycznej komunikacji i agresywnego dyskursu politycznego (Tondo, 2019). „Sardynki” na hymn swojego ruchu wybrały *Bella Ciao* – utwór śpiewany przez antyfaszystów w czasie II wojny światowej (Mazzini, 2019).

² Więcej o języku włoskiej polityki zob. P. Orrù (2019).

³ Stąd nazwa oficjalnego profilu ruchu na Facebooku, czyli „6000 sardine” (<https://www.facebook.com/6000sardine/>).

⁴ Należy wspomnieć, że we Włoszech została wydana pierwsza monografia dotycząca ruchu „Sardynek”. Jej autorem jest włoski językoznawca Massimo Arcangeli, który w swojej publikacji zauważa, że ten ruch wyraźnie oddziela politykę od partii politycznych, jednocześnie nie chcąc czynnie w niej uczestniczyć. Zob. Arcangeli M. (2020). *Sardine In Piazza. Una Rivoluzione In Scatola?* Rzym: Castelvocchi.

Tło polityczne powstania „Sardynek”

Określając znaczenie i rolę „Sardynek”, należy odwołać się do zmian w samej polityce włoskiej i wskazać na rządy koalicji M5S-Lega, a następnie M5S-PD. Do tej pory włoska polityka rozwijała się wzdłuż jednej osi poziomej – dzieląc scenę na „prawą” i „lewą”. W ostatnich latach jednak zmiany polityczne przynoszą kształt dwuwymiarowy, dzieląc się na oś poziomą: *immunitas* – *communitas* (Ratajczak, 2011) i oś pionową: lud (*popolo*) – elity. Zmianie tej zawdzięcza sukces Ruch Pięciu Gwiazd w krajowych wyborach parlamentarnych w 2018 roku, a następnie Liga w wyborach do Parlamentu Europejskiego w roku 2019 (Risso, 2020).

Nowa polityczna kategoryzacja nie zniósła podziału prawica/lewica, ale włączyła ją do polaryzacji horyzontalnej *immunitas* – *communitas*. Oś ta, z jednej strony, bierze pod uwagę problemy tych, którzy dążą do immunizacji, bronią się przed zjawiskami, które mogą zmienić uzyskany przez nich status, w tym praktyki społeczne i ekonomiczne, i poszukują bezpieczeństwa w zamkniętych i bezpiecznych społecznościach. Z drugiej strony obejmuje tych, którzy dążą do społeczeństwa otwartego, zmniejszenia nierówności oraz poszukują nowych form wspólnoty i opowiadają się za polityką opartą na solidarności i integracji.

Natomiast w osi pionowej – dzielącej społeczeństwo na „elitę” i „lud” – powiązano postulaty skierowane przeciwko uprzywilejowanym grupom społecznym (kastom) z hasłami antyeuropejskimi, a kwestie braku bezpieczeństwa i hasła antyimigranckie z brakiem zaufania do rządzących i partii politycznych w ogóle. W ostatnich latach to właśnie kwestia migracji była najbardziej znaczącą dla opinii publicznej. Była także jednym z głównych problemów poruszanych w programach wyborczych wszystkich partii (Pasini, Fasano, 2012). Nieefektywność włoskiej polityki migracyjnej zapewne wywarła swoje piętno na wynikach wyborów parlamentarnych w 2018 roku. Ruch Pięciu Gwiazd, który głoszonymi poglądami – i dzięki wizerunkowi rozpoznawalnego lidera, Beppe Grilla – zyskał zaufanie wielu wyborców umiarkowanych, zarówno tych z centroprawicy, jak i centrolewicy – rósł w siłę, bazując na tym rozróżnieniu.

Oslabienie Ruchu Pięciu Gwiazd było widoczne po rozpadzie koalicyjnego rządu, kiedy Liga zyskała nowy antyimigrancki elektorat złożony z dotychczasowych zwolenników M5S. Zachwianie w Ruchu Pięciu Gwiazd nie spowodowało jednak zmiany jego pozycji politycznej, która utrzymała się na osi elita – lud (Risso, 2020).

Dopiero nowy rząd, stworzony z koalicji Ruchu Pięciu Gwiazd i Partii Demokratycznej, spowodował głębszą zmianę i wpłynął na polityczną pozycję partii. Tak zwany rząd *Conte bis* został uformowany przede wszystkim z obawy przejęciem władzy przez Ligę w przedwczesnych wyborach, ale także natężającym się konfliktem z Unią Europejską. Ugrupowanie założone przez Beppe Grilla, ale faktycznie kierowane przez duet Giuseppe Conte i Luigi Di Maio – przeniosło się na pozycję bliższą politycznego centrum. Nadszarpnęło to zaufanie do partii, do tej pory uznawanej przez wyborców za tą, która postulowała zmiany i wyrażała sprzeciw wobec „polityki partyjnej” i klasy rządzącej. Co więcej, wywołała trzy nowe zdarzenia na politycznej scenie Włoch. Po pierwsze, zaostrzyła konflikt na osi *immunitas* – *communitas*, jednocześnie stawiając na przeciwnych frontach zwolenników i przeciwników Matteo Salvinię. Po drugie, rząd *Conte bis*, dał nadzieję zwolennikom centrolewicy, którzy nie odnajdują jej postulatów w starej Partii Demokratycznej

(Partito Democratico lub PD) Renziego oraz centroprawicy, która Salviniego nie uznaje za swojego lidera. Po trzecie, co wydaje się najistotniejsze z punktu widzenia niniejszych rozważań, przesunięcie M5S do centrum na osi lud – elita dało przestrzeń polityczną oddolnym ruchom w duchu „antySalvini”. Właśnie w tym kontekście na scenie politycznej pojawiają się „Sardynki” (Risso, 2020).

Włoscy *netizens* wychodzą na ulicę

Liczba uczestników „pierwszych rybnych rewolucji w historii”⁵ była we Włoszech największa od czasów drugiej wojny światowej. Wprawdzie na przestrzeni ostatnich lat pojawiały się ruchy przeciwko politykom – takie jak w Popolo Viola w 2009 czy w 2002 roku ruch Girotondi, z liderem Giannim Morettim, skierowane przeciwko polityce Berlusconiego – były one jednak krótkotrwałe i nie przełożyły się na zasadniczą zmianę włoskiej polityki (Campani, 2019).

Popolo Viola, ruch – podobnie jak „Sardynki” – zrodzony w przestrzeni mediów społecznościowych, zaistniał dzięki zorganizowanemu 5 grudnia 2009 roku *No Berlusconi Day*. Był odpowiedzią na działania podejmowane przez ówczesny centroprawicowy rząd. Nazwa ruchu, związana z wyborem koloru przewodniego (w tłumaczeniu: „Fiołkowi Ludzie”), jak w przypadku „Sardynek” miała podkreślić niezależny charakter aktywności obywatelskiej, usadowionej z dala od jakiegokolwiek formy oficjalnej reprezentacji politycznej (Trecani, 2013). Podobieństwem do „Sardynek” było także samo działanie Popolo Viola, ponieważ zamiast dążenia do wpływania na system polityczny, skupiony był przede wszystkim na potępieniu i kwestionowaniu władzy premiera (Mosca, Vaccari, 2011, s. 207–217). Jednak działania ruchu nie uszczupliły znacząco poparcia dla Silvio Berlusconiego, któremu „polityka myliła się z wulgarnym telewizyjnym show” (Machelski, 2010, s. 322). Po serii manifestacji w całym kraju ruch wzmocnił swoje zaangażowanie zarówno w mediach, jak i w formach partycypacyjnych. Równolegle jednak, wraz ze wzrostem popularności i liczby członków ruchu, spory utrudniły wewnętrzny dialog i koordynację sieci lokalnych. Z biegiem czasu elementy te doprowadziły do podziałów wewnątrz ruchu i jego rozpadu (Sampugnaro, 2014).

Ostatnim tak znaczącym ruchem społecznym, który powstał na gruncie społecznego sprzeciwu i spontanicznej mobilizacji był Ruch Pięciu Gwiazd. Zaczynał podobnie jak „Sardynki”, jednak z dużo większą agresją – zarówno w języku, jak i w formie działania (Dudała, 2019, s. 190–194). Ruch zainicjowany przez Grillogo był we Włoszech jednym z pierwszych, który wykorzystał rozwój mediów społecznościowych, które szybko zaczęły konkurować z telewizją o czas i uwagę odbiorców i tym samym przyniósł znaczący postęp w polityce internetowej (Grossi, 2012, s. 35–62). Niechlubnym kamieniem milowym w dyskursie politycznym był zorganizowany w 2007 roku „V-Day” (Dudała, 2019, s. 190–194). Sama manifestacja, analogicznie do „Sardynek”, zwołana została przez internet i zgromadziła tłumy, ale jednocześnie dała przyzwolenie na brutalizację języka w debacie publicznej i w sieci, co spowodowało wzrost poziomu delegitymizacji tradycyjnej dialektyki między politycznymi stronami.

⁵ Tak ironicznie nazwali swoje protesty organizatorzy: <https://www.facebook.com/events/crescentone/6000-sardine-contro-salvini/2792866504057269/>.

W działaniu tych ruchów można dostrzec wiele podobieństw do „Sardynek”, między innymi pozapartyjność i krytykę skierowaną bardziej na sposób uprawiania polityki niż samą politykę. W odróżnieniu od pojawiających się wcześniej inicjatyw, „Sardynki” wybrały – na początku działania – format lokalny, a nie szczebel krajowy, jak to miało miejsce w przypadku ruchu Grillego.

W odróżnieniu od ruchu „Sardynek”, po serii udanych manifestacji w całym kraju, oddolna inicjatywa Grillego w 2009 roku przekształciła się najpierw w zorganizowaną grupę aktywistów, a następnie w 2013 roku partię polityczną. Jak zauważają D. della Porta i M. Diani (2009, s. 22): „(...) ruchy społeczne stanowią bardzo dobrą analogię do innych form życia politycznego i społecznego działania zbiorowego w obrębie partii politycznych, grup interesu czy ruchów religijnych”.

W 2009 roku *grillini*, jak zwykli nazywać się zwolennicy Grillego, po raz pierwszy uczestniczyli w wyborach samorządowych, zdobywając 3,9% poparcia i tym samym wprowadzając 5 radnych do rad regionalnych⁶. Sukces M5S został powtórzony w wyborach parlamentarnych w roku 2012, kiedy to przedstawiciele partii M5S zostali trzecią siłą w parlamencie. Od tamtej pory sukcesywnie powiększali swoją obecność w parlamencie.

Przed pojawieniem się na scenie politycznej Beppe Grillogo sytuacja polityczna we Włoszech była najbardziej chwiejna od czasu „Tangentopoli” – Popolo della Libertà (Pdl) borykała się między innymi z wewnętrznymi konfliktami i kryzysem finansowym, a przywództwo Berlusconiego nie było już akceptowane (Machelski, 2010, s. 322). Partia Demokratyczna po serii porażek, najpierw w wyborach parlamentarnych w 2008 roku, a dwa lata później w regionalnych, coraz bardziej traciła poparcie – co więcej ówczesna sytuacja powodowała sukcesywny spadek zaufania do partii politycznych w ogóle (De Rosa, 2013, s. 128–140).

Należy zauważyć, że sytuacja społeczno-polityczna i tło ekspansji obu ruchów (Sardynek i M5S) są do siebie zbliżone. Podobieństwo można dostrzec również w samej mobilizacji do działania, o której piszą D. della Porta i M. Diani (2009) – impulsem do manifestacji sprzeciwu były działania konkretnych osób – w przypadku „Sardynek” Matteo Salviniiego, a M5S Silvio Berlusconiiego.

Początkowa działalność Grillego, którą określano jako antypolityczną czy populistyczną, a wszelkie próby dopasowania jego inicjatywy do gotowych ram interpretacyjnych okazywały się chybione, pozwala na dostrzeżenie podobieństw obu ruchów.

„Sardynki” są radykalne w swoim pacyfizmie, ale też, jak uważa prof. Jan Zielonka (2019) są przejawem nowego typu społecznej presji. Trudno przeciwstawić się postawie programowo wyzywającej się agresji, używając formy ataku, czego przykładem jest pierwsza reakcja Matteo Salviniiego, który w mediach społecznościowych opublikował kota jedzącego rybę i oznaczył obrazek hasztagiem „GattiniconSalvini” („kotki z Salviniim”). Nie wywołało to oczekiwanej aprobaty – nawet wśród zwolenników Ligi (Bozza, 2020).

---

⁶ Więcej na ten temat można przeczytać na stronie Ministero dell’Interno, włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (www.interno.gov.it).

Bunt usieciowiony

Według Manuela Castellsa (2013, s. 15–28) „Sardynki” wpisują się w paradygmat nowych ruchów społecznych, socjolog ten kluczowe znaczenie swobodnemu powstawaniu usieciowionych ruchów społecznych przypisuje popularyzacji internetu. Nie bez przyczyny podstawowym narzędziem komunikacji i organizacji tego rodzaju ruchów społecznych – do których należą również „Sardynki” – są portale społecznościowe, przede wszystkim Facebook: „Współczesna polityka jest skoncentrowana na świecie mediów, poza którym pozostaje jedynie margines swobody” (Marczewska-Rytko, 2015). To przede wszystkim na politykę informacyjną najbardziej próbują wpłynąć politycy – w sieci ukazuje się najwięcej przykładów z dyskursu politycznego, któremu nowy ruch społeczny się przeciwstawia.

Jak wskazywał Castells (2007, s. 14), wykorzystywanie internetu daje szansę na rozszerzenie przekazu na skalę globalną. Ruch „Sardynek”, właśnie za pośrednictwem mediów społecznościowych, był w stanie zorganizować manifestacje w wielu miastach – nie tylko we Włoszech, ale także za granicą. Demonstracje zainicjowane przez „Sardynki” odbywały się między innymi w Nowym Jorku, Berlinie i Brukseli (Riccardi, 2020).

Oprócz budowania przestrzeni cyfrowej, cechą charakterystyczną nowych ruchów społecznych, którą Castells wskazuje jako konstytutywną, jest wychodzenie w przestrzeń miejską, co wydaje się być nieprzypadkowym zabiegiem: „(...) ruchy społeczne muszą znaleźć dla siebie nową przestrzeń publiczną, która nie ogranicza się do internetu, ale jest widoczna w przestrzeni życia społecznego” (Castells, 2013, s. 22). Intencjonalnie wybierane przez „Sardynki” główne place i rynki w centrach włoskich miast mają symboliczny charakter. Historycznie służyły za centrum życia społecznego i politycznego – dzisiaj opisywany ruch społeczny właśnie w zgromadzeniu widzi siłę wspólnoty, a w manifestacji w centrum miasta nową agorę.

Cyfrowa forma komunikacji pozwoliła „Sardynkom” przetrwać kryzys związany z pandemią wywołaną przez wirusa SARS-CoV-2. Mimo zakazu zgromadzeń, ruch działał aktywnie w mediach. Sieciowa aktywność daje ruchowi elastyczność organizacyjną i możliwość działania nawet w sytuacji kryzysowej (na przykład takiej jak pandemia). Jak pisze Maciej Kowalewski (2016, s. 294): „Dzięki nowym technologiom protest może być prowadzony w sposób ciągły, a nie jedynie w sposób sekwencyjny, od wydarzenia do wydarzenia. Ciągłość protestu wynika chociażby z ciągłej obecności *on-line* (...)”.

Uczestnicy manifestacji pochodzą z różnych grup społecznych, a samo przywództwo ruchu jest rozproszone, co jest zgodne z ich definicją (Sztompka, 2005). To dowód na to, że działaniom „Sardynek” przyświecają takie wartości, jak egalitaryzm, wolność słowa czy decentralizacja.

Postulaty „Sardynek”

Sukces demonstracji z 14 listopada 2019 roku skłonił przeciwników Salviniego do powtórzenia inicjatywy przy okazji innych spotkań polityka i rozszerzył się na wiele włoskich miast w ciągu zaledwie kilku dni.

Organizatorzy pierwszego wiecu „Sardynek” deklarują, że nie chcą ruchu zamienić w partię, ani też nie sympatyzują z żadną stroną włoskiej sceny politycznej. Odpierają zarzuty mówiące o rzekomej organizacji ruchu przez centrolewicową Partię Demokratyczną (Jones, Bernabei, 2020). Na wiecach domagają się polityki przyzwoitości i sprzeciwiają się wykluczeniom. Uwagi na temat swojej apolityczności komentują, mówiąc, że nie są ruchem apolitycznym, ale niezależnym od wpływów – *apartitici*⁷ – partii czy stronnictw politycznych, ponadpartyjni i bezpartyjni (Sondel-Cedarmas, 2018).

Swoje postulaty „Sardyńki” wyraziły w liście otwartym, opublikowanym w dzienniku *La Repubblica* (31.01. 2020), do premiera Giuseppe Contego. Otwarcie piszą o swoim celu – przeciwstawieniu się populizmowi i językowi nienawiści w polityce oraz kryzysowi wartości politycznych (*La Repubblica*, 2020).

„Sardyńki” w liście wskazują na trzy główne problemy: 1) kwestię regionów w południowej części kraju; 2) szeroko pojętego bezpieczeństwa; 3) demokracji i godności każdego obywatela. Uważają, że południe kraju jest niedostatecznie wspierane i pomijane przez władze centralne, co powoduje emigrację wielu młodych ludzi na północ. Bezpieczeństwo, o którym piszą przedstawiciele ruchu, związane jest z rynkiem pracy, dostępem do edukacji dobrej jakości oraz opieką zdrowotną. „Demokracja” i „Godność” – w liście do Contego pisane wielkimi literami – to poszanowanie równości i wolności każdego obywatela (*La Repubblica*, 2020). Charakter listu wskazuje raczej na postulowanie zmian w sposobie prowadzenia współczesnej polityki, niż zamiar tworzenia nowego ugrupowania.

Z postulatów „Sardynek” jednoznacznie wynika, że oczekiwane zmiany powinny funkcjonować na poziomie społecznym, a nie tylko w ujęciu instytucjonalnym – inaczej rzecz ujmując, aktywiści chcą zmieniać przestrzeń społeczną wokół siebie.

Krytyka „Sardynek”

Ruch dostał poparcie wielu partii politycznych, zyskał ogromną popularność w mediach (nie tylko społecznościowych, gdzie się zrodził) i jawi się jako oznaka przebudzenia demokratycznego w kraju, jednak nie brakuje krytycznych głosów. Włoski socjolog Luca Ricolfi uważa, że „Sardyńki” „głoszą wartości, ale nie mają odwagi – ani umiejętności – formułować określone cele polityczne” (Matarese, 2020). Ricolfi zarzuca im brak szacunku dla przeciwnika politycznego, wręcz jego dehumanizację. Twierdzi, że walczą z osobą, nie z ideami i wskazuje na powtarzany historyczny błąd, określając go jako: „chorobę lewicy, wywołaną etycznym rasizmem, poczuciem moralnej wyższości, pogardą dla przeciwnika politycznego” (Matarese, 2020). Samo bycie spoza politycznego establishmentu, głoszenie szlachetnych haseł i krytyka Salviniego – którego „Sardyńki” uważają za zło absolutne – to za mało, by mieć wpływ na zmianę polityki i na dłużej pozostać w dyskursie politycznym we Włoszech.

Racolfi opowiada się za stworzeniem przez „Sardyńki” partii politycznej, na wzór Ruchu Pięciu Gwiazd, jednak w innej formie – lewicowej, postępowej i proeuropejskiej. Jednakże nie

⁷ Tego określenia „Sardyńki” używają między innymi w postach zamieszczanych na Twitterze: <https://twitter.com/6000sardine>.

można wykluczyć powtórzenia scenariusza, który miał miejsce wcześniej w przypadku tego typu inicjatyw społecznych – liderzy ruchu zasiła listy wyborcze głównych partii lewicowych.

W podobnym tonie wypowiada się Alessandro Calvi, włoski publicysta i pisarz, który twierdzi, że ruchowi, w głoszonych postulatach i działaniach, brakuje najważniejszej kwestii – polityki. Głoszone hasła są zagadnieniami prepolitycznymi, które same w sobie nie wystarczają, aby mieć realny wpływ na zmianę w polityce (Calvi, 2020).

Sardyńki krytykowane są również ze strony radykalnej lewicy. Powstała w 2018 roku *Potere al Popolo* (PP) zarzuca ruchowi brak intelektualnej powagi, zbyt „miękki” sposób działania i debaty, ale przede wszystkim brak postulatów rewolucyjnej zmiany w polityce i słabość dyskursu antyneoliberalnego. W postulatach „Sardynek” – dotyczących zmiany politycznej – PP upatruje, podobnie do włoskiej prawicy, poparcie dla centrycznej PD (*SARDINE! Bene non “le-garsi” ma occhio alle reti del PD!*, 2019).

Przyszłość „Sardynek”

Trudno przewidzieć, jaki wpływ będą miały „Sardyńki” na współczesny włoski dyskurs polityczny, jedno należy uznać za pewne – tego rodzaju ruchy społeczne potrafią odcisnąć swoje piętno na przestrzeni publicznej.

W grudniu 2019 roku włoskie centrum badania opinii publicznej SWG przeprowadziło sondaż na próbie tysiąca obywateli. Z badań wynika, że 32% Włochów ocenia ruch pozytywnie, dla 41% jest on obojętny, a u 17% wzbudza niechęć. Sympatie wobec „Sardynek” są spolaryzowane politycznie – wśród wyborców Partii Demokratycznej jest to 84%, Ruchu Pięciu Gwiazd 47%, Ligi Salvinię natomiast 7%. Ruch cieszy się popularnością wśród 37% ludzi młodych (18–24 lata) i wzrasta wśród urodzonych w okresie wyżu demograficznego (między 1946 a 1964 rokiem). Spontaniczność tego ruchu również nie jest jednoznacznie oceniana – 41% ankietowanych wierzy w niezależność ruchu, podczas gdy 36% uważa, że „Sardyńki” są wspierane przez partie centrolewicowe. Pytanie o polityczną pozycję „Sardynek” miało najwyższy odsetek wspólnych odpowiedzi wśród ankietowanych – według 60% ruch jest bliski lewicy lub bliski Partii Demokratycznej, według 6% zbliżony do M5S, 5% uważa ruch za bezstronny (Risso, 2020).

Analizując dane SWG można wnioskować, że ruch „Sardynek” osadził się na osi *immunitas* – *communitas*, dzielących się na zwolenników i przeciwników Salvinię. Wpłynął na ożywienie wyborców z bloku centrolewicowego, rozczerowanych działaniami PD, a także zaktywizował elektorat osób starszych. Ruch „Sardynek”, przeistoczony w partię, mógłby przejąć znaczącą część elektoratu zarówno Partii Demokratycznej, jak i Ruchu Pięciu Gwiazd, zawiedzionych działaniami partii politycznych oraz postępującym elitaryzmem klasy politycznej.

Ostatnie miesiące, zdominowane przez pandemię SARS-CoV-2, odebrały „Sardyńkom” ich najsilniejsze narzędzie działania, czyli możliwość zgromadzeń. W słabnącej aktywności w przestrzeni publicznej i nieporozumieniach wewnątrz ruchu upatrywano schyłek „Sardynek”, mówiąc o działaniu projektowym, jednorazowym, dodając wyczerpanie argumentów po osiągnięciu celu – przegranej Ligi w Emilii-Romanii (Del Vigo, 2020). Zaprzecza temu jednak lider ruchu, Matia Santori, który zapowiedział publikację manifestu wartości (nie programu politycznego) i mobilizację

ruchu w związku z wyborami regionalnymi w 2020 roku w Ligurii, Marche, Apulii, Kampanii, Toskanii i Wenecji Euganejskiej⁸. 12-punktowy manifest podtrzymuje niechęć do utworzenia partii politycznej i opowiada się za „oddolną grupą sprzeciwu” i „obywatelską inicjatywą”⁹.

Wpływ COVID-19 na włoską politykę może mieć również znaczenie w rozwoju ruchu „Sardynek”. Dane zebrane przez SWG w pierwszym kwartale 2020 roku pokazują wpływ pandemii na zaufanie włoskiej opinii publicznej do głównych instytucji krajowych i europejskich. Z danych wynika, że kryzys wzmocnił zaufanie obywateli do rządu, a zwłaszcza do jego lidera – pandemia spowodowała nie tylko wzrost popularności Giuseppe Contego, ale realne wzmocnienie zaufania Włochów do premiera. Badania pokazują również, że pozytywne postrzeganie instytucji europejskich zostało znacznie osłabione (Basile i in., 2020).

Podsumowanie

Jaki jest polityczny efekt działalności ruchu „Sardynek”? Na razie chyba za wcześnie na takie podsumowanie, jednakże popularność ruchu wskazuje, że w społeczeństwie włoskim istnieje autentyczna potrzeba i chęć zmian politycznych oraz inklinacja ku nowej politycznej propozycji. Widoczny jest także „efekt psychologiczny”, mimo silnej pozycji politycznej i medialnej Salvini poniósł porażkę w Emilii-Romanii (Górski, 2020, s. 50).

Co ciekawe, inne manifestacje czy protesty w ostatnich latach nie uzyskiwały tak dużego poparcia partii politycznych. Mowa tu chociażby o protestach feministek, które były traktowane jako stronnice i nie utożsamiane z kwestiami powszechnymi, wspólnymi. Tak szerokie poparcie dla ruchu może jednak świadczyć również o tym, że żadna z partii nie czuje się zagrożona utratą elektoratu na rzecz „Sardynek”.

Paul Ginsberg twierdzi, że dzięki ruchowi „Sardynek” nastąpiło przejście od pozycji politycznych grup bojowników, takich jak Czerwone Brygady z lat 70. XX wieku, do kultu niestosowania przemocy i masowego przyjęcia pacyfizmu (Di Jamie, 2020).

Działania oddolne, poza partiami politycznymi, nie oznaczają jednak odrzucenia dialogu z podmiotami instytucjonalnymi. Jak pisze Michał Nowosielski (2011, s. 18): „W proteście nowe ruchy wyrażają cały swój charakter. Centralizacji przeciwstawiają decentralizację, brak struktury, amorficzność i wielość poglądów. Zamiast udowadniania legalności zwraca się uwagę na słuszność działań i postulatów oraz ich moralne uzasadnienie”.

„Sardynki” być może są częścią większego procesu redefiniującego aktorów, którzy pojawiają się w sferze publicznej, ale do tej pory napotykali trudności reprezentacji politycznej (Cotta, Verzichelli, 2016). Przedstawione w artykule argumenty przemawiają za tym, że współczesne ruchy we Włoszech pełnią rolę remedium na społeczną i polityczną fragmentację Włoch.

Zaprezentowana analiza, jakkolwiek oparta na raczej selektywnie dobranym materiale, pozwala jednak na sformułowanie ogólniejszych uwag i być może w przyszłości stanie się

⁸ Więcej na ten temat „Sardynki” piszą w postach na wspomnianym wcześniej profilu facebookowym pod nazwą „6000 sardine”.

⁹ Sardynki opublikowały swój manifest na profilu: <https://www.facebook.com/6000sardine/>.

asumptem do przeprowadzenia bardziej szczegółowych badań. W czasie, gdy tekst ten był przygotowywany do publikacji, nieznanne jeszcze były skutki protestu. Można jedynie stwierdzić, że jest to jeden z przykładów usieciowionych ruchów społecznych sprowokowanych współczesnym dyskursem politycznym i cynizmem działania samych polityków.

Bibliografia

- Arcangeli, M. (2020). *Sardine in piazza. Una rivoluzione in scatola?* Rzym: Castelvecchi.
- Basile, L., Fonda, R., Guidi, M., Isernia, P., Martini, S., Olmastroni, F., Spurio, A. (2020). *Gli effetti del Covid-19 sulla politica italiana*. Il Mulino. Pobrane z: https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/News:NEWS_ITEM:5231 (13.01.2020).
- Bozza, C. (2020). Salvini e i «gattini»: «Preferisco loro, mangiano le “sardine”». *Corriere della Sera*, 19 listopada.
- Calvi, A. (2020). Al movimento delle sardine manca ancora un’anima politica. *Internazionale*. Pobrane z: <https://www.internazionale.it/opinione/alessandro-calvi/2020/01/20/sardine-manifestazione-bologna> (20.01.2020).
- Campani, G. (2017). Racism, Post-democracy, and Economy That Kills: The Challenges of Civil Society Movements in Italy. W: B. Siim, A. Krasteva, A. Saarinen (red.), *Citizens’ Activism and Solidarity Movements: Contending with Populism* (s. 185–211). Londyn: Palgrave Macmillan.
- Capelli, E., Venturi, I. (2020). Sardine a Bologna: „Siamo 40 mila, questa è una svolta: il sovranismo si può battere”. *La Repubblica*. Pobrane z: https://bologna.repubblica.it/cronaca/2020/01/19/news/sardine_a_bologna-246151195 (19.01.2020).
- Castells, M. (2007). *Společenstvo sieci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Castells, M. (2013). *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy społeczne w erze Internetu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cortelazzo, M.A., *Le parole della neopolitica – Sardine*. Treccani, Istituto della Enciclopedia Italiana. Pobrane z: https://www.treccani.it/magazine/lingua_italiana/articoli/parole/Neopolitica24.html (6.11.2019).
- Cotta, M., Verzichelli, L. (2016). *Il sistema politico italiano*. Bologna: il Mulino.
- De Rosa, R. (2013). The Five Stars Movement in the Italian Political Scenario A Case for Cybercratic Centralism? *eJournal of eDemocracy and Open Government*, 2 (5) 128–140.
- Del Vigo, F. (2020). Sardine “pensionate”. È la fine di un bluff. *Il Giornale*. Pobrane z: <https://www.ilgiornale.it/news/cronache/movimento-antilega-era-nato-emilia-1865845.html> (27.01.2020).
- Di Jamie, M. (2020). Le Sardine e il nuovo linguaggio della politica. Intervista A Paul Ginsborg. *Liberta e Giustizia*. Pobrane z: <http://www.libertaegiustizia.it/2020/01/10/dalle-sardine-a-un-nuovo-linguaggio-della-politica-un-intervista-con-paul-ginsborg/> (10.01.2020).
- Dudała, R. (2019). *System polityczny współczesnych Włoch. Dynamika zmian*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Górski, M. (2020). Ryby mają głos. *Polityka*, 11 lutego.
- Grossi, G. (2012). Sfera pubblica e flussi di comunicazione nell’epoca della rete. W: L. Mosca, C. Vaccari (red.), *Nuovi media, nuova politica? Partecipazione e mobilitazione online da MoveOn al Movimento 5 Stelle* (s. 35–62). Mediolan: Franco Angeli.
- <https://twitter.com/6000sardine> (10.02.2020).
- Jones, G., Bernabei S. (2020). Italy’s anti-Salvini ‘sardines’ take protest to Rome. *Reuters*. Pobrane z: <https://www.reuters.com/article/us-italy-politics-sardines-idUSKBN1Y101A> (14.12.2020).
- Kowalewski, M. (2016). *Protest miejski. Przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Machelski, Z. (2010). *System polityczny Włoch*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Marczewska-Rytko, M. (2015). Kategoria nowych ruchów społecznych w ujęciu Manuela Castellsa. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 2 (22), 43–53.
- Matarese, L. (2020). „La simpatia non basta, alle sardine manca coraggio”. Intervista a Luca Ricolfi. *HuffPost Italia*. Pobrane z: https://www.huffingtonpost.it/entry/la-simpatia-non-basta-alle-sardine-manca-coraggio-intervista-a-luca-ricolfi_it_5df38fe6e4b0deb78b52d973 (13.12.2020).

- Mazzini, M. (2019). Włoski ruch Sardynek walczy z polityką Salvini. *Polityka.pl*. Pobrane z: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1936036,1,wloski-ruch-sardynek-walczy-z-polityka-salviniego.read> (17.12.2019).
- Mosca, L., Vaccari C. (red.) (2011). *Nuovi media, nuova politica? Partecipazione e mobilitazione online da MoveOn al Movimento 5 stelle*. Mediolan: Franco Angeli.
- Nowosielski, M. (2011). Socjologiczna refleksja na temat ruchów społecznych. *Przegląd Zachodni*, 4, 3–28.
- Orrù, P. (2019). Il linguaggio della politica italiana tra antieuropeismo e populismo digitale. W: *Nuova Antologia Rivista di lettere, scienze ed arti*, 620, 322–331.
- Pasini, N., Fasano, L.M. (2012). Frammentazione del Sistema Politico Italiano: Caratteristica genetica? Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/272082365_FRAMMENTAZIONE_DEL_SISTEMA_POLITICO_ITALIANO_CARATTERISTICA_GENETICA (6.01.2020).
- Popolo Viola* w *Lessico del XXI Secolo* (2013). Pobrane z: https://www.treccani.it/enciclopedia/popolo-viola_%28Lessico-del-XXI-Secolo%29/ (5.07.2020).
- Porta della, D., Diani, M. (2009). *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Raffini, L., Viviani, L. (2011). Il buio oltre i partiti? Partecipazione dal basso e partecipazione istituzionale ai tempi della politica reticolare. *Società Mutamento Politica*, 2 (3), 19–51.
- Ratajczak, M. (2011). Poza paradygmat immunizacji: biopolityka w projekcie filozoficznym Roberta Esposito. *Praktyka Teoretyczna*, 3, 173–186.
- Riccardi, C. (2020). Sardine pronte per il mare aperto. Manifestazioni compatte in 25 città: in piazza da Berlino a New York. *La Repubblica*. Pobrane z: https://www.repubblica.it/esteri/2019/12/14/news/sardine_atlantiche_movimento_estero_europa_stati_uniti-243472563/ (14.12.2020).
- Risso, E. (2020). Vi spiego i primi effetti delle Sardine. L'analisi di Enzo Risso, Formiche Analisi Commenti e Scenari. Pobrano z: <https://formiche.net/2020/01/sardine-enzo-risso/> (26.01.2020).
- Ruch włoskich Sardynek wpływa na szersze wody. *Deutsche Welle*. Pobrane z: <https://p.dw.com/p/3UAU2> (3.12.2019).
- Sampugnaro, R. (2014). Partecipazione politica tra vecchi e nuovi media. Un focus sul Popolo Viola. *Sociologia della Comunicazione*, 46, 150–177.
- Santarpia, V. (2020). Bologna, sardine» contro Salvini: come sono nate e perché si chiamano così. *Corriere della Sera*. Pobrane z: https://www.corriere.it/politica/19_novembre_16/sardine-contro-salvini-perche-si-chiamano-così-come-sono-nate-da0041c8-0854-11ea-bebc-dc68b9227425.shtml (16.12.2020).
- SARDINE! Bene non "legarsi" ma occhio alle reti del PD!* Pobrane z: <https://poterealpopolo.org/sardine-bene-non-legarsi-ma-occhio-alle-reti-del-pd/>, (28.11.2019).
- Sondel-Cedarmas, J. (2018). *Dizionario italo-polacco della terminologia politica e sociale. Włosko-polski słownik terminologii politycznej i społecznej*. Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Sud e lavoro Lettera delle Sardine a Conte (2020). *La Repubblica*. Pobrane z: <https://www.open.online/2020/02/01/sardine-la-lettera-a-conte-siamo-a-disposizione-della-buona-politica-iniziamo-dal-sud-e-dalla-sicurezza-il-testo-integrale/> (1.02.2020).
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Znak.
- Tondo, L. (2019). 'Sardines' against Salvini: Italy's fight against the far right. *The Guardian*. Pobrane z: <https://www.theguardian.com/world/2019/dec/14/sardines-pack-piazza-in-rome-for-protest-against-matteo-salvini> (14.12.2019).
- www.facebook.com/6000sardine (14.02.2020).
- Zielonka, J. (2020). Sardynki i populisci. *Rzeczpospolita*, 19 lutego.